

پشت صحنه قورولتای ترکشناسی

چکیده:

یکصد سال از برگزاری نخستین قورولتای ترکشناسی می‌گذرد که از ۲۶ فوریه تا ۶ مارس ۱۹۲۶ در باکو برگزار شد. در طول روزهای برگزاری قورولتای و نیز در سال‌های پس از آن، نه تنها در جمهوری آذربایجان، بلکه در اتحاد جماهیر شوروی سابق، ترکیه، ایران و سایر کشورها صدها مقاله و ده‌ها کتاب در این زمینه به چاپ رسیده است. در رادیو و تلویزیون بسیار سخن گفته شده و توجه و عنایت به توسعه فرهنگی اقوام ترک مورد ستایش قرار گرفته است. به اصطلاح، در نوشته‌ها، برنامه‌ها و پژوهش‌ها، وجوه آشکار و نمایان قورولتای برجسته شده است.

اعدام نمایندگان نخستین قورولتای ترکشناسی در سال ۱۹۳۷ با اتهام‌های ملی‌گرایی و تبلیغات ضدشوروی و نامیدن آنان به عنوان «دشمن خلق»، باعث شد که ماهیت واقعی وقایع در تاریکی بماند.

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، بخشی از اسنادی که در آرشیوها به صورت محرمانه نگهداری می‌شد، از حالت «محرمانه» خارج شد و پژوهشگرانی که از این فرصت بهره بردند، کوشیدند اهداف واقعی دولت‌های استعماری را در برگزاری قورولتای آشکار سازند. در میان بخشی از پژوهشگران نسل جدید، این نظر شکل گرفته است که دستگاه‌های امنیتی شوروی برای شناسایی و حذف افراد ملی‌گرا و میهن‌پرست، زمینه‌سازی برگزاری نخستین قورولتای ترکشناسی را فراهم کرده‌اند.

با دقت در تاریخ دویست سال اخیر، روشن می‌شود که قورولتای ترکشناسی صرفاً برای نابودی روشنفکران اقوام ترک برگزار نشده بود. این قورولتای بخشی از سیاست همسان‌سازی (ذوب‌سازی) استعمارگران روسیه بوده است. روسیه تزاری برای مسیحی‌سازی و همسان‌سازی مردمان تحت سلطه خود، سیاستی پنهان و نرم را دنبال می‌کرد. شوروی‌ها سیاست ذوب‌سازی مردمان تحت سلطه دولت تزاری را در پوشش بین‌المللی‌گرایی ادامه دادند. اگرچه وعده می‌داد که ملت‌ها را از اسارت نجات خواهد داد، اما در عمل شکل سیاست ذوب‌سازی استعمارگر را تغییر داد. او پس از تکه‌تکه کردن ملت‌ها به گروه‌های کوچک، برنامه‌ریزی کرد تا زبان، فرهنگ و تاریخ آنان را به فراموشی سپرده و روسی‌سازی کند.

اسناد موجود در آرشیو حزب کمونیست آذربایجان و سرویس امنیت ملی جمهوری آذربایجان نشان داد که به دلیل وجود مأموران - خبرچین‌های کافی کمیته امنیت دولتی (KGB) در قورولتای، دستگیری‌ها دو روز پس از گردهمایی آغاز شد. نخستین بازداشت‌شدگان، دانشگاهیان و سیاستمدارانی نبودند که به عنوان نماینده در قورولتای شرکت کرده بودند، بلکه اعضای کادر فنی بودند. به‌طوری که در ۸ مارس، علی یوسف‌زاده، دبیر علمی کمیته سازماندهی قورولتای و یکی از جوانانی که جمهوری آذربایجان برای تحصیل به خارج از کشور فرستاده بود - که در مدرسه عالی علوم سیاسی فرانسه تحصیل کرده و به وطن بازگشته بود - دستگیر شد و در ۱۱ مارس، احمد حاجین‌سکی و داداش حسن‌اف، رهبران حزب مساوات که به صورت مخفیانه فعالیت می‌کرد، دستگیر شدند. بازداشت‌شدگان نزدیک به سه ماه بازجویی شدند و اطلاعاتی درباره اینکه فهرست دعوت‌شدگان به قورولتای توسط چه کسانی تهیه شده، گفتگوهای خارج از گردهمایی و اطلاعاتی درباره نمایندگان و شرکت‌کنندگان به دست آمد. کسانی که در بازجویی اولیه نامشان ذکر شد، به شدت مجازات شدند و از اطلاعات به‌دست‌آمده از آنان استفاده گردید و در سال ۱۹۳۷ بسیاری از نمایندگان و شرکت‌کنندگان قورولتای ساکن در اتحاد جماهیر شوروی نابود شدند.

کلمات کلیدی: نخستین قورولتای ترکشناسی، ایدئولوژی شوروی، سیاست همسان‌سازی، الفبای مشترک، زبان ارتباطی مشترک

استناد (آیا):

شامیل، ع. ترجمه: ملک زاده دیلمقانی، آ. پشت صحنه قورولتای ترکشناسی. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳.

شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵، ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

علی شامیل آکادمی ملی علوم جمهوری
آذربایجان

ترجمه: آی ناز ملک زاده دیلمقانی

ایمیل:

alishamil@yahoo.com

وابستگی:

مشاور مدیر مؤسسه فولکلور در
امور روابط خارجی

THE BACKGROUND OF TURCOLOGICAL CONGRESS

Ali Shamil

Email:

alishamil@yahoo.com

Affiliation:

Institute of Folklore of ANAS

Abstract:

It has been one hundred years since the First Turcological Congress was held in Baku, from February 26 to March 6, 1926. Both during the days of the congress and in the following years, hundreds of articles and dozens of books on the topic were published not only in Azerbaijan but also in the former Soviet Union, Turkey, Iran, and other countries. The congress was widely discussed on radio and television, highlighting the care and attention given to the cultural development of Turkic peoples. As they say, in articles, programs, and studies, the visible aspects of the congress were brought to the forefront.

The members of the First Turcological Congress were accused of nationalism and anti-Soviet propaganda, labeled as "enemies of the people," and executed in 1937, which led to the true nature of the events remaining in obscurity.

After the collapse of the Soviet Union, some previously secret archives were opened, and researchers have tried to uncover the true objectives of the colonial authorities. Some of the new-generation researchers have suggested that the Soviet secret services facilitated the organization of the First Turcological Congress in order to identify nationalist and patriotic individuals and eliminate them.

By carefully examining the history of the past 200 years, it becomes clear that the First Turcological Congress was not held solely to eliminate the intellectuals of the Turkic peoples. This congress was part of the assimilation policy of the Russian colonizers. During the Tsarist era, secret and subtle measures were implemented to Christianize and assimilate the peoples under Russian rule. Since the Soviet Union was based on an atheistic ideology and had promised to liberate the peoples who were under Tsarist rule, it changed the form of the assimilation policy. After dividing these people into small groups, it planned to erase their language, culture, and history and to Russify them.

Documents from the archives of the Azerbaijan Communist Party and the Azerbaijan National Security Service show that arrests began two days after the congress, as there were sufficient KGB agents and informants present. The first people arrested were not the scientists and politicians who had participated in the congress, but members of the technical staff. Thus, on March 8, the scientific secretary of the congress, Ali Yusifzade—one of the young people sent abroad by the Azerbaijan Democratic Republic to study at the École Nationale d'Administration in France and who had returned to the country—was interrogated, along with Ahmed Hajinski and Dadash Hasanov. They were questioned for nearly three months. The investigators were mostly interested in conversations that took place outside the congress and in the people who participated in them. Repression and pressure began against those whose names were mentioned during the initial investigation, and by 1937, many of them living in the Soviet Union had been executed.

Key words: First Turcological Congress, Soviet ideology, assimilation policy, Common Alphabet, Common Language of Communication

CITATION (APA):

Shamil, A. THE BACKGROUND OF TURCOLOGICAL CONGRESS. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

TÜRKOLÖJİ QURULTAY: TƏRƏNNÜMÜN ARXA PLANI

Əli ŞAMİL

E-poçt:

alishamil@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Folklor İnstitutu direktorunun

Xarici Əlaqələr üzrə müşaviri,

Xülasə:

1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 6-dək Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydan yüz il ötür. İstər qurultay günlərində, istərsə də sonrakı illərdə yalnız Azərbaycanda deyil, keçmiş Sovetlər Birliyində, Türkiyədə, İranda və başqa ölkələrdə mövzu ilə bağlı yüzlərlə məqalə, onlarca kitab çap olunmuşdur. Radio və televiziya da çox danışılmış, Türk xalqlarının mədəni inkişafına göstərilən qayğı və diqqət təənnüm olunmuşdur. Necə deyərlər, yazılarda, verilişlərdə, araşdırmalarda qurultayın görünən tərəfləri qabardılmışdır.

Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələrinin 1937-ci ildə millətçilikdə, antisovet təbliğatında suçlanaraq "xalq düşməni" adlandırılıb güllələnməsi hadisələrin əsl mahiyyətinin qaranlıqda qalmasına səbəb olmuşdur. Sovetlər Birliyinin çöküşündən sonra arxivlərdə gizli saxlanılan sənədlərin bir qisminin üzərindəki "məxfi"lik götürülmüş, bundan yararlanan araşdırıcılar qurultayın keçirilməsində müstəmləkəçi dövlətlərin əsl məqsədlərini ortaya qoymağa çalışmışlar. Yeni nəsil araşdırıcılarının bir qisminə belə bir fikir yaranmışdır ki, Sovet xüsusi xidmət orqanları millətçi, vətənpərvər insanları müəyyənləşdirmək və onları aradan götürmək üçün Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinə şərait yaradıb.

Son 200 ilin tarixini diqqətlə göz önünə sərtdikdə aydın olur ki, Türkoloji Qurultay sadəcə Türk xalqlarının aydınlarını məhv etmək üçün keçirilməmişdi. Bu qurultay Rusiya müstəmləkəçilərinin assimilyasiya (əritmə) siyasətinin bir parçası olmuşdur. Çar Rusiyası əsarətdə saxladığı xalqları xristianlaşdırmaq, assimilyasiya etmək üçün gizli və yumşaq siyasət yeridirdi. Sovetlər çar hökumətinin əsarət altında saxladığı xalqları əritmək siyasətini beynəlmillətçilik adı altında davam etdirdi. Xalqları əsarətdən xilas edəcəyini vəd etsə də əməldə müstəmləkəçinin əritmə siyasətinin formasını dəyişdi. O, xalqları kiçik qruplara parçaladıqdan sonra, onların dilini, mədəniyyətini, tarixini unudurub ruslaşdırmağı planlaşdırdı.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının və Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Xidmətinin arxivindəki sənədlər onu göstərdi ki, qurultayda KQB-nin yetərinə agenti - informatoru olduğuna görə toplantıdan iki gün sonra həbslər başlanmışdır. İlk həbs edilənlər qurultayda nümayəndə kimi iştirak etmiş elm adamları və siyasətçilər deyil, texniki heyətin üzvləri olub. Belə ki, martın 8-də qurultayın Təşkilat Komitəsinin elmi katibi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici ölkələrə təhsil almağa göndərdiyi gənclərdən biri - Fransadakı Ali Siyasi Məktəbdə təhsil alıb vətənə dönmüş Əli Yusifzadə idisə, martın 11-də həbs edilən gizli fəaliyyət göstərən Müsavat Partiyasının rəhbərləri Əhməd Hacınski və Dadaş Həsənov idi. Həbs edilənlər üç aya yaxın dindirilərək, qurultaya dəvət edilənlərin siyahısının kimlər tərəfindən hazırlanması, toplantıdan kənarda gedən söhbətlər, nümayəndələr və iştirakçılar haqqında məlumat əldə edilmişdir. İlk istintaqda adı çəkilənlər sərt cəzalandırılmış, onlardan əldə edilən bilgilərdən istifadə edilmiş, 1937-ci ildə Sovetlər Birliyində yaşayan qurultay nümayəndələri və iştirakçıların çoxu məhv edilmişdir.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay, Sovet ideologiyası, assimilyasiya siyasəti, Ortaq Əlifba, Ortaq Ünsiyyət Dili

CITATION (APA):

ŞAMİL, Ə. TÜRKOLÖJİ QURULTAY: TƏRƏNNÜMÜN ARXA PLANI. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

TÜRKOLOJİ KURULTAYI: TÖRENLERİN ARKA PLANI

Ali ŞAMİL

E-posta:

alishamil@yahoo.com

Üyelik:

Azerbaycan Milli İlimler
Akademisi

Folklor Enstitüsü Müdürünün
Dış İlişkiler Danışmanı

Özet:

1926 yılının 26 Şubat'ından 6 Mart'ına kadar Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kurultayı'nın üzerinden yüz yıl geçti. Gerek kurultay günlerinde, gerekse sonraki yıllarda yalnızca Azerbaycan'da değil, eski Sovyetler Birliği'nde, Türkiye'de, İran'da ve başka ülkelerde konuyla ilgili yüzlerce makale, onlarca kitap basılmıştır. Radyo ve televizyonda çokça konuşulmuş, Türk halklarının kültürel gelişimine gösterilen özen ve dikkat övülmüştür. Tabiri caizse, yazılarda, programlarda, araştırmalarda kurultayın görünen yönleri öne çıkarılmıştır. Birinci Türkoloji Kurultayı delegelerinin 1937 yılında milliyetçilikle, Sovyet karşıtı propagandayla suçlanarak "halk düşmanı" olarak nitelendirilip kurşuna dizilmesi, olayların asıl mahiyetinin karanlıkta kalmasına sebep olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra arşivlerde gizli tutulan belgelerin bir kısmının üzerindeki "gizli" ibaresi kaldırılmış, bundan yararlanan araştırmacılar kurultayın düzenlenmesinde sömürgeci devletlerin asıl amaçlarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Yeni nesil araştırmacılarının bir kısmında şöyle bir fikir oluşmuştur ki, Sovyet özel servisleri milliyetçi, vatansever insanları tespit etmek ve onları ortadan kaldırmak için Birinci Türkoloji Kurultayı'nın düzenlenmesine zemin hazırlamıştır.

Son 200 yılın tarihini dikkatlice göz önüne serdiğimizde anlaşıyor ki, Türkoloji Kurultayı sadece Türk halklarının aydınlarını yok etmek için düzenlenmemiştir. Bu kurultay, Rusya sömürgecilerinin asimilasyon (eritme) siyasetinin bir parçası olmuştur. Çarlık Rusyası, esaret altında tuttuğu halkları Hristiyanlaştırmak, asimile etmek için gizli ve yumuşak bir siyaset izliyordu. Sovyetler, çarlık hükümetinin esaret altında tuttuğu halkları eritme siyasetini enternasyonalizm adı altında sürdürdü. Halkları esareten kurtaracağını vadetse de eylemde sömürgecinin eritme siyasetinin biçimini değiştirdi. O, halkları küçük gruplara böldükten sonra, onların dilini, kültürünü, tarihini unutturup Ruslaştırmayı planladı.

Azerbaycan Komünist Partisi'nin ve Azerbaycan Millî Güvenlik Hizmeti'nin arşivindeki belgeler gösterdi ki, kurultayda KGB'nin yeterince ajanı - muhbiri olduğu için toplantıdan iki gün sonra tutuklamalar başlamıştır. İlk tutuklananlar, kurultaya delege olarak katılmış bilim insanları ve siyasetçiler değil, teknik ekibin üyeleri olmuştur. Şöyle ki, 8 Mart'ta kurultayın Teşkilat Komitesi'nin bilimsel sekreteri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yabancı ülkelere eğitim almaya gönderdiği gençlerden biri - Fransa'daki Yüksek Siyaset Okulu'nda eğitim alıp vatana dönmüş Ali Yusufzade iken, 11 Mart'ta tutuklanan gizli faaliyet gösteren Müsavat Partisi'nin liderleri Ahmed Hacinski ve Dadaş Hasanoğlu idi. Tutuklananlar üç aya yakın sorgulanarak, kurultaya davet edilenlerin listesinin kimler tarafından hazırlandığı, toplantı dışında geçen konuşmalar, delegeler ve katılımcılar hakkında bilgi elde edilmiştir. İlk soruşturmada adı geçenler sert bir şekilde cezalandırılmış, onlardan elde edilen bilgiler kullanılmış ve 1937 yılında Sovyetler Birliği'nde yaşayan kurultay delegeleri ve katılımcılarının çoğu yok edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Birinci Türkoloji Kurultayı, Sovyet ideolojisi, asimilasyon siyaseti, Ortak Alfabe, Ortak İletişim Dili

CITATION (APA):

ŞAMİL, A. TÜRKOLOJİ KURULTAYI: TÖRENLERİN ARKA PLANI. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

Giriş

Avropada sənayenin inkişafı xammala tələbatı gündən-günə artırırdı. Buna görə də sənayesi inkişaf edən, iqtisadi və hərbi qüdrəti artan dövlətlər yeni ərazilər işğal etməyə can atırdılar. Tarixdə çox qüdrətli sərkərdələr, dövlət rəhbərləri olmuş, böyük əraziləri işğal etmişlər. Lakin onlar əsarət altına aldıkları xalqların dilini, mədəniyyətini əritməyə çalışmamışlar. Çünki buna ehtiyac da duymurdular. XVIII yüzildən işğalçı dövlətlər tutduqları bölgələrdə uzun müddət qalmaq, oranın sərvətlərini mənimsəmək üçün assimlə siyasəti yürütməyə başladılar.

Onlar işğal etdikləri bölgələrin maddi və mənəvi sərvətlərini daha sürətlə mənimsəmək üçün yerli xalqları mədəniyyətindən, tarixindən, adət-ənənəsindən ayırmaqda həmin xalqların öndə gedənlərindən istifadə edirdilər. İşğalçılara müqavimət göstərənlər öldürülür, həbsxanalara atılır, sürgünlərə göndərilir, ağır işgəncələrə məruz qalırdılar. Ağalarına sdaqətlə qulluq edənlərlə mülayim davranılır, onlara, hətta övladlarına və yaxınlarına müəyyən imtiyazlar verilirdi.

Rusiyanın sənayesi Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərinin tərəqqisi səviyyəsində olmasa da, hərbi gücünə görə onu "Avropanın jandarması" adlandırırdılar. Rusiya müstəmləkəçiliyin klassik formasından istifadə edərək öncə işğal etdiyi ölkələrin öndərlərinin övladlarının bir qismini özünün ciddi nəzarəti altında olan təhsil ocaqlarında oxudur, sarayda və hərbi hissələrdə müəyyən qulluqlarda işlədərək təlim verir, sdaqətinə inandıqdan sonra doğulub boya-başa çatdığı bölgəyə idarəetmə və nəzarət sahəsində işləməyə göndərirdi.

Avropa ilə ayaqlaşmaq istəyən Rusiya ucqarlara göndərməyə kadr qıtlığı çəkdiyindən yerli xalqlardan mütəxəssislər, müxtəlif peşə sahibləri hazırlayırdı. Çar Rusiyası həm kadrlara olan tələbatını ödəmək, həm də müstəmləkə kimi saxladığı xalqları xristianlaşdırmaq, ruslaşdırmaq üçün ucqarlarda ibtidai, orta təhsil verən, peşə öyrədən məktəblər açır, oradan seçilən imtiyazlı sinifin övladlarını isə ali məktəblərdə oxutdurdu. Bu məktəblərin hamısında dərslər rus dilində keçilirdi. Dərs zamanı şagirdlərin anlamadığı sözləri, fikirləri müəllim milli dillərdə çatdırı bilməzdi. O, əl-qol hərəkəti ilə şagirdləri idarə edirdi, iti təsvir edə bilməyəndə dərstdə it kimi hürməli, eşşəyi anlatmaq üçün anqırmalı idi.

İşğal edilmiş bölgələrə işləməyə göndərilmiş məmurların övladlarının təhsil alması üçün açılmış məktəblərdə yerli əhalinin uşaqlarının da oxumasına icazə verilirdi. Hökumət vəsaiti hesabına açılmış bu məktəblərdə yerli xalqların dillərinin, adət-ənənəsinin öyrənilməsinə də cəhd edilirdi. Lakin həmin məktəblər sürətlə artan tələbatı ödəmirdi. Buna görə də yerli təşkilatların büdcələri, xeyriyyə təşkilatlarının maliyyə dəstəyi və valideynlərin vəsaiti

hesabına məktəblərin və təlim kurslarının açılmasına icazə verilirdi. Bu məktəblərdə tədris proqramından tutmuş, təlim-tərbiyəyədək hamısı hökumət məmurlarının nəzarəti altında olurdu.

Milli ziyalıların açdıqları təhsil müəssisələrinin əksəriyyətində proqram Rusiyanın hökumət məktəblərinin proqramı əsasında tərtib olunurdu. Rus şovinizmi ölkədə əsarət altındakı xalqlar üçün hakim ideologiyaya çevrilmişdi. Proqram materiallarında, dərs deyən müəllimlərin söhbətlərində imperiya təriflənir, tərənnüm edilir, əsarət altında qalan xalqlar isə geridə qalmış kimi təqdim edilirdi. Müəllimlərin, şagird və tələbə yoldaşlarının davranışları müstəmləkə kimi olan xalqların ayıq övladlarına da təsir edirdi. Onlar da öz xalqlarını azad görmək və demokratik bir cəmiyyətdə yaşamaq üçün yollar axtarırdılar.

Minillik ənənəsi olan, dünyaya məşhur elm və mədəniyyət xadimləri bəxş edən mədrəsələr isə sıxışdırılır, oranı bitirənlərə rəsmi dairələrdə iş verilmirdi. Mədrəsəni bitirənlərin gözdən salınması üçün onların naqis əməlləri haqqında lətifələr yayır, ən savadsızları, mənəvi qüsurluları irəli çəkirdilər. Avropatipli məktəbləri bitirənlər savadlı, Şərq ölkələrindəki ən nüfuzlu məktəblərdə oxumuş, dünyəvi elmlərə yiyələnmişlər isə savadsız sayılırdı.

Milyonlarla insana savad vermiş, elm öyrətmiş, böyük kəşflərə imza atmış alimlər yetişdirən mədrəsə sistemi gözdən salınır, "mollaxana" adlandırılır, orada təhsil alanların valideynləri müxtəlif yollarla sıxışdırılır, hökumətin, ictimai təşkilatların və Rusiyada təhsil almış ziyalıların açdığı Rus-Tatar (Rus-Tuzem) məktəblərində oxuyanların valideynləri vergilərdən azad edilir, müxtəlif imtiyazlar verilirdi. Bunun arxasında hökumətin ruslaşdırma siyasəti dururdu. Mollaxana adlandırılan mədrəsələrdə oxuyanlar da xalqlarının qüsurlarını görür, onu aradan qaldırmaq üçün yollar axtarırdılar. Avropa tipli təhsil ocaqlarında oxuyanlar öz xalqında qüsür axtarmaq, ona yuxarıdan aşağı baxmaq ruhunda tərbiyə olunurdu. Lakin bu çox zaman baş tutmurdu. Ağıllı, məntiqli gənclər oxuduqlarından doğru, dürüst nəticə çıxarır, milli şüurlu, vətənsəver aydın kimi yetişirdilər.

Çar Rusiyasının müsəlman xalqlarına qarşı apardığı soyuq savaş təhsil sahəsində özünü daha qabarıq göstərirdi. Avropanın inkişafından gözləri qamaşan bəzi aydınlar müstəmləkəçilərin təbliğatının fəal iştirakçısına çevrilirdilər. 1846-cı ildə Kazan şəhərində açılmış İlahiyyat Akademiyasını bitirən gənclər müsəlmanlar yaşayan şəhər və qəsəbələrdə, Sibirdə durmadan islam dini, tanrıçılıq, buddizm əleyhinə təbliğat aparır, xristianlığı təbliğ edirdilər.

1847-ci ildə təşkil edilmiş Tərcüməçilər Komitəsi xristianlıq haqqında dini kitabları Türk dillərinə tərcümə edib yayırdı. Hökumət, dini qurumlar, ictimai təşkilatlar xristianlığı qəbul

edənlərə kömək göstərirdilər. Kilsələr bu işdə xüsusi qəddarlıq göstərirdi. İnsanlar zorla xaç suyuna salınır, adları dəyişdirilir, onların xristian olduqları elan edilirdi. Orenburq və Ural şəhərlərinin Baş yepiskopu Rusiya Daxili İşlər Nazirinə yazırdı: "Torğay əyalətində din dəyişdirmiş 26 Qazax ailənin hər birinə ev tikmək və əkinçiliyi inkişaf etdirmələri üçün ildə 200 ruble (Pul vahidi. Bir rublə bir toğlu almaq mümkün idi. 200 rublə bir sürü qoyun almaq olarmış - Ə.Ş.) olmaqla 5200 ruble verilməsini rica edirəm" (Pirmanov A., Kapeyeva A., 1997: 69 - 70). Yalnız din dəyişənlərə deyil, rus qadınları ilə evlənən müsəlmanlar və Sibir Türklərinə, Buryatlara da maddi yardım edilir, hökumətin açıq və gizli güzəştlərindən yararlanmaq imtiyazı verilirdi.

1871-ci ildə milli məktəblərə nəzarət üçün müfəttişlik quruldu. Bu müfəttişliyə Fridrix Vilhelm Radlov rəhbər təyin edildi. Təşkilata tatar məktəb və mədrəsələrini nəzarətdə saxlamaq, Sibirə, Türküstana gedən tatar müəllimlərin yerli xalqlar arasında işləməsini, Türk soylu uşaqlara dərs verməsini əngəlləmək tapşırılmışdı. Rusiya tatarların Türküstanlılara təhsil sahəsində təsirini azaltmaqla kifayətlənmirdi, din, idarəçilik, mətbuat sahəsində işləmələrinə də bir sıra məhdudiyyətlər qoymuşdu. Rus ziyalılarının və missionerlərin təsiri ilə hökumət 1868-ci ildə Orenburq müftiliyinin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırdı, Qazaxlar müftiliyinin idarə aparatından çıxarıldı. 1886-cı ildə verilən qanun isə tatarların Orta Asiyada geniş torpaq sahələri almalarını əngəllədi (Özdemir, E., 2007: 46 - 58).

1872-ci ildə Almatıda missionerlərdən ibarət bir komitə qurulmuşdu (Mirzahmetov, M., 1993: 31). Bu komitənin missionerləri qarşısında iki vəzifə qoyulmuşdu: İslam dininin əleyhinə təbliğat aparmaq və xristianlığı təbliğ etmək! Mədrəsələrin açılmasının əngəllənməsi azmış kimi, uşaqlarını orada oxutmaq istəyən valideynlər bölgə müdirlərindən yazılı icazə almağa məcbur edilirdilər. İcazə almayan valideynlər cərimələnirdilər. Hökumət 1874-cü ildən mədrəsələri və yerli xalqların uşaqları oxuyan məktəbləri Rusiya Təhsil Nazirliyinin nəzarətinə vermişdi. 1876-cı il qanunu ilə müstəmləkə altına alınmış bölgələrdəki məktəblərin nəzdində rus dilində dərs keçilən siniflərin açılması və mədrəsədə dərs deyən müəllimlərin rus dilində yazıb-oxumağı bacarması, rus hökumət məktəblərinin proqramı ilə tanış olması məcburi idi. Təhsil Nazirliyi 1877-ci ildən qəza müdirlərinin icazəsi olmadan evlərdə, məscidlərin nəzdində məktəb və mədrəsə açılmasını qadağan etmişdi (Özdemir, E., 2007: 41 - 49).

Rus hökuməti əsarət altına aldığı xalqlardan özünə sadıq və onun siyasətini həyata keçirmək üçün fədakarlıq edən kadrlar hazırlayırdı. Rusdilli qaynaqlarda soyca Türk olan çuvaş Aleksandr Alektorovun (1861 - 1919), xakas Nikolay Fyodroviç Katanovun (1862 - 1922)

mənsubiyyətləri dəyişdirilmiş, Azərbaycan Türkü Mirzə Kazım bəyin (1802 - 1870), əsl adı Məhəmmədli Kazımbəy olan alimin isə adı Aleksandr Kazımoviç Kazımbek kimi yazılmışdı. Kırım savaşından (1853 - 1856) sonra Rusiyada millətçilik düşüncəsinin yüksəlməsi ilə panslavyan düşüncəli rus ziyalılarının Rusiyadakı müsəlman millətlərini ruslaşdırmaq, rus mədəniyyəti içərisində əritmək istəkləri də gücləndi. Nikolay İvanoviç İlminski (1822 - 1891) bu işdə xüsusilə seçilirdi (<http://www.portal-missia.ru/node/531>).

Rusiya Təhsil Naziri D.A. Tolstoyun "Vətənimizin sərhədləri daxilində yaşayan xalqların (işğal altına alınan xalqları nəzərdə tutur – Ə.Ş.) təhsili, onların Ruslaşdırılmasına və qeyri-şərtsiz rus xalqı ilə qaynayıb qarışmasına xidmət etməlidir" – göstərişinə cavab olaraq Nikolay İlminski yazırdı: "İslam dini var olduqca, rus hərflərinin ərəb hərflərinə qarşı savaşı çox çətin olacaqdır" (Özdemir E., 2007: 158).

Nikolay İlminski, Aleksandr Alekterov və Nikolay Ostromov kimi missionerlər gizlində raportlar, təlimatlar hazırlayıb hökumət idarələrinə göndərməklə kifayətlənmirdilər. Onlar fikirlərini açıq şəkildə mətbuatda da söyləyirdilər. Aleksandr Alektorov "Rusiyanın Doğusundakı xristianlaşdırma vəzifələrimiz haqqında bizim qəzetlər" məqaləsində Türkünstan xalqlarını ruslaşdırmaq üçün birinci növbədə onların qızlarını, yəni gələcəyin analarını xristianlaşdırmağın vacib olduğunu vurğulayırdı. Onun fikrincə, uşaqlar ailə içində milli və mənəvi dəyərlərdə tərbiyə olunurlar. Analar xristian olarsa, ruslaşdırmanı daha sürətlə və asan həyata keçirmək olar (Özdemir, E., 2007: 45).

Professor L.N. Smirnov "Yerliləri ruslaşdırma və ruslaşdırma siyasətinin məqsədləri" məqaləsində ruslaşdırma siyasətinin təməlinə yerliləri xristianlaşdırmaq durduğunu yazırdı (Özdemir, E., 2007: 18).

Rusiyanın Həştərxandakı qubernatoru Dmitri İvanovski milli məktəb və mədrəsələrin artımından çox rahatsız olurdu. O, 1882-ci ildə hökumət dairələrinə yazdığı məktubda milli məktəb və mədrəsələrin artmasının qarşısını almaq üçün tədbir görmələrini xahiş edirdi.

Rusiyanın hökumət məmurları Sibir Türklərinin xristianlaşdırılmasına, onları ruslaşdırmağa can atırdılar. Strateqlərin fikrincə, Sibir Türklərinin ruslaşdırılmasını əngəlləyən səbəblərdən ən başlıcası Tatarların, Türkünstanlıların müsəlman olaraq qalmaları idi. Ona görə də əsas güc bu əngəlin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdi. Çar Rusiyası strateqlərinin başladığı işi xalqlara azadlıq bəxş edəcəyini vəd edən Sovetlər Birliyi sürətlə həyata keçirməyə girişdi.

1. Türkoloji Qurultayın təşkili

Babalarının şücaəti və onların qurduğu qüdrətli dövlətlərlə öyünən hökmdarlar, idarəetmədə islahatlar aparmadıqlarından və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə laqeyd qaldıqlarından iqtisadi və hərbi qüdrətlərini itirərək xalqlarını çıxılmaz vəziyyətə saldılar. Getdikcə hərbi gücünü artıran Rusiya sürətlə qonşu ölkələri işğal etməklə ərazisini böyütdü. Lakin aqrar bir ölkə olan, əsasən hərbi gücə dayanan islahatlar həyata keçirilmədiyindən əhalinin güzəranı getdikcə ağırlaşdı. Bu da ölkəni xaosa sürükləyirdi.

Rusiya işğalı altında olan Türk-müsəlman xalqları isə ikiqat zülm altında idi. Onlar həm çar hökumətinin, həm də yerli məmur və imtiyaz sahiblərinin təzyiqi altında əzildilər. Millətin öndə gedənləri çıxış yolları arayırdılar. Avropada təhsil alıb geri dönənlər, eləcə də müxtəlif məqsədlərlə Avropaya səfər edənlər arasında bir Avropa heyranlığı yaranmışdı. Onlar xalqlarının Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin xalqları kimi yaşamasını istəyirdilər. Buna görə də yollar axtarırdılar. Bəzilərinə əlifba, bəzilərinə din, bəzilərinə milli dəyərlər buxov kimi görünür, ondan tezliklə qurtarmaq üçün yollar arayırdılar. Həmin dövrdə isə olduqca mühafizəkar ənənəyə sadıq qalan, dinini dəyişməyən, əlifbası isə ərəb əlifbasından qat-qat çətin Yaponiya sürətlə inkişaf edirdi. Rusiya əsarətində olan Türk-müsəlman xalqlarının öndərlərinin çox azı Yaponiyanı nüsxə göstərirdi. Əksəriyyəti necə dəyərlər üzlərini Avropaya tərəf çevirmişdilər.

1917-ci ildə baş verənlər ölkədə bir inqilab əhval-ruhiyyəsi yaratmışdı. Yalnız dövlət quruculuğunda, idarəetmədə deyil, təhsildə, yaşamda da inqilab etmək istəyənlərin sayı artmışdı. Bu inqilabların xalqa nə verəcəyini, onları hara aparacağını düşünmədən dəyişikliklər istəyirdilər. Hətta futuristlər hər şeyi yenidən qurmağa, keçmişdən gələnlərin hamısını uçurmağa can atırdılar. Yaranmış imkandan istifadə etməyə çalışan bir qrup Türk-müsəlman öndəri də min illər boyu ata-babalarının istifadə etdiyi, xalqlarının maarifçiləri arasında birləşdirici rol oynayan ərəb əlifbasını islah etməyə və ya tamam dəyişdirməyə girişdilər. Bu Rusiya strateqlərinin də işinə yaradığından onlar dəstəkləndilər.

1913-cü ildə Rusiya türkololoqlarından Aleksandr Samoyloviç türkoloji qurultay keçirməyə cəhd edir. Maddi vəsait olmadığından istəyini reallaşdırı bilmir. Bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Çar Rusiyasının yeritdiyi siyasəti rəsmi şəkildə kəskin tənqid etsələr də, əməldə dediklərinin əksinə gedirdilər.

1922-ci ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında yaradılan Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə (AYTÖK) öncə Fərhad Ağazadə, daha sonra isə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu sədrlik edir (İsaxanlı, İ., 2006:45).

Səmədəğa Ağamalıoğlu həтта ərəb əlifbasını dəyişmək məsələsini müzakirə etmək üçün Vladimir Leninlə (Ulyanov) də görüşür.

1922-ci ildə müsəlman xalqları arasında birləşdirici rol oynayan ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi yenidən gündəmə gətirilir. Rus şərqşünasları Peterburqda keçirdikləri toplantıda bu mövzunu ətraflı müzakirə edir. Aleksandr Samoyloviç 1923-cü ildə yenidən qurultay keçirmək üçün maliyyə vəsaiti tapmağa çalışır.

Monarxiyanı devirib silahlı üsyan yolu ilə hakimiyyəti ələ alan bolşeviklər ölkəni qan gölünə döndərmişdilər. Ağqvardiyaçılara, monarxiya tərəfdarlarına, onlarla birlikdə ikinci Nikolayı hakimiyyətdən salmış siyasi partiyalara və ictimai təşkilatlara qarşı müharibə 4 ildən çox çəkmişdi. Ölkənin təsərrüfatı dağılmış, çar Rusiyasının yerində bir xarabalıq qalmışdı. İqtisadi vəziyyətin ağırlığından istifadə edərək, bolşeviklər müsəlmanları bir-birindən ayırmaq, assimilə siyasətini gücləndirmək üçün sürətlə hərəkətə keçmişdilər.

Onların belə tez hərəkətə keçməsi təsadüfi deyildi. Vətəndaş müharibəsi illərində Rusiya işğalı altında olan xalqların yüz minlərlə insanı öldürülmüş, həbsxanalara salınmış, sürgün edilmiş, mühacirətə getmək məcburiyyətində qalmışdılar. Azərbaycanı bolşeviklər işğal etdikdən ötən il yarımda repressiyaya olunmuş adamlar haqqında 1921-1922-ci illərdə Azərbaycanın Türkiyədə hərbi attaşesi işləmiş Əsgər Ələsgərov Kəngərli "Azərbaycan faciəsi" xatirəsində yazıb ki, bolşeviklər Azərbaycanda 48 min insanı güllələmiş, onların da çoxu aydınlar idi (Nəzərli, Ş., 1995:197). Repressiya dövrünü öyrənən dəyərli araşdırmaçı Cəlil Qasımov isə yazır: "Azərbaycanda bolşevik işğalının ilk beş ilində 60-a yaxın üsyan olmuş, bir çox siyasi partiya gizli fəaliyyətə keçmişdir (Qasımov, C., 1998:74). Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının rəsmi bilgisinə görə həmin vaxt respublikada əhalinin sayı 1 milyon 952 min nəfər olmuşdur.

Akademik Muxtar Kazımoğlu-İmanova görə: "Qurultay bütövlükdə siyasi rejim tərəfindən düşünülmüş, ssenariləşdirilmiş Şekspirvari bir faciə səhnəsinə bənzəyir. Yəni qurultayda baş verən olaylar, irəli sürülən fikirlər 1937-ci ildə baş verəcək dəhşətli hadisələrin, qanlı repressiyanın əsas istinad nöqtələrindən biri olub" (İmanov, M., 1916: 10).

Keçmiş SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının ziyalılarının məsələyə münasibətini öyrənmək üçün Səmədəğa Ağamalıoğlu Rusiya müsəlmanları arasında tanınan "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadəni, Vəli Xulufunu, Xəlil Səid Xocayevi və başqalarını texniki heyət kimi 1924-cü ilin sentyabrın 9-da türklər yaşayan bölgələrə ezam edir (Xəlil, S., 1929: 17). Bu səfər bir aya qədər davam edir.

Aparılan uzunmüddətli təşkilati iş və danışıqlar nəticəsində Birinci Türkoloji Qurultayın Orta Asiyada, ilk növbədə Özbəkistanda keçirilməsi planlaşdırılır. "Yaranan şərait qurultayın təcili çağırılmasını tələb edirdi və bu səbəbdən də Azərbaycan təşəbbüsü öz əlinə aldı" (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006).

Moskvada 1925-ci il sentyabrın 15-də keçirilən toplantıda qərara alınır ki, Türkoloji Qurultay keçirilsin və aparıcı mövzu müsəlman xalqların minillik əlifbasının dəyişdirilməsi olsun. Toplantıya Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu rəhbərlik edir. Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya hazırlıq işləri SSRİ Şərqşünaslıq Elmi Assosiasiyasına və Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinə tapşırılır. Sovet rəhbərliyi qurultayın keçirilməsinə ciddi hazırlıq işləri aparırdılar. Onların içərisində böyük bir narahatlıq da vardı. Qorxurdular ki, Türkiyədən gələn nümayəndələrin sayı çox olsa onlar məntiqli və elmi çıxışları ilə nümayəndələrə təsir göstərər, iştirakçıları ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi fikrindən daşındırardılar. Bunun qarşısını almaq üçün qurultaya iki ay qalmış Türkiyənin Bakı konsulluğunun guya casusluqla məşğul olduğu haqqında cinayət işi başladılar. ZSFSR Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsi («OQPU»/ «ZakÇeka») 9 dekabr 1925-də bir neçə nəfəri həbs etdi, Bakıdakı, İrəvandakı, Batumdakı və b. şəhərlərdəki Türkiyə konsulluqlarını bağladı və bununla da Moskva Türkiyə diplomatlarını gərginlik altında saxladı... (Tahirzadə, Ə., 2005: 29 yanvar). Beləcə Türkiyədən gələn nümayəndələrin sayı minimuma çatdırıldı. Sibirdən gələcək, müsəlman olmayan türklər çoxdan Kirill əlifbasından istifadə edirdilər. Sovet rəhbərliyi yaxşı bilirdi ki, müsəlman olmayan türklərin qurultaya dəvət edilmiş nümayəndələri ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi əleyhinə çıxış etməkdənsə öz xalqlarının problemlərini dilə gətirməyə üstünlük verəcəklər.

ÇK-nın (KQB) əməkdaşları gərgin işləyir, bir-biri ilə məsləhətləşir, qurultaya dəvət edilməsi nəzərdə tutulanlar, onların fikirləri haqqında informasiya hazırlayıb rəhbərliyə verirdilər. Sovet rəhbərliyinin istəyinin əksinə gedə biləcək adamların adları siyahıdan çıxarılırdı. Siyahıda adlarının üstündən xətt çəkilənlər sırasında olanlar: "Samurski (Dağıstan), Qayaz Maksudov (Tatarıstan), Həbib Zeyni (Başqırdıstan), Muxaddin Qurban Əliyev (Tatarıstan), Atnaqulov (Kazan), Myt Hartman (Almaniya), Sven Qedun (Stokholm – İsveç), Gize (Alm`aniya), Sami Rüfet (Türkiyə), professor Tomsen (Kopenhagen), Yuliya Nemet (Macarıstan), Bursalı Məmməd Tahir bəy (Türkiyə), Q. Ştümme (Leypsiq), Q. Yakob (Berlin), B. Munkaçi (Budapeşt)". Onlar latın əlifbasına qarşı mövqedə dayanan, ya ərəb əlifbasının

islahatını müdafiə edənlər, ya da müəyyən edilməmiş mövqeləri səbəbi ilə ideoloji cəhətdən etibarsız sayılırlar (Məmmədli, N., 2025:10, 24).

Türk xalqının fikri öyrənilmədən Birinci Türkoloji Qurultaya hazırlıq gedir. SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə qurultayı keçirəcək təşkilat komissiyası yaradılır. Qurultayı Bakıda keçirməkdə rus strateqlərinin bir məqsədi vardı: deyilməsin ki, mərkəz, yəni ruslar müsəlmanları əlifbalarını dəyişməyə məcbur etdi.

Rusiya siyasətçiləri Türk xalqlarını bir-birindən ayırmaq üçün birinci onların min ildən çox ortaqlar istifadə etdikləri ərəb əlifbasını dəyişmək istəyirdi. Məqsədləri Rusiyada yaşayan müsəlmanların əlifbasını Rusiyada istifadə edilən Kiril əlifbası ilə əvəzləmək idi. Lakin bu heç də asan deyildi. Belə bir təklif irəli sürülsə, keçərsiz olacaqdı. Qurultaya hazırlıq dövründə, 1926-cı il fevralın 8-də Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilatçılarından olan, milliyətçə Eston, 1917-ci ildə İsveçrədə Viladimir Leninlə (Ulyanov) birgə çalışan, 1921-ci ildə Bakıya gələrək müxtəlif rəhbər vəzifələr tutan, 1925 - 1926-cı illərdə Birinci Türkoloji Qurultayın məsul katibi Artur Zifeld Simumyagin qurultayın təşkilat komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu yazırdı ki, qurultay nümayəndələrindən 73-ü islah olunmuş ərəb əlifbasının saxlanması, 30-u latın qrafikasına, 14-ü rus qrafikasına keçməyin tərəfdarıdır. 14 nəfər isə tərəddüd edir. (<https://fact-info.az/26199-birinci-turkoloji-qurultay-mexfi-senedlerde.html>)

Azərbaycan mühacirlərinin Qurultayı sərt şəkildə tənqid etməsi təşkilatçıları çox rahatsız edirdi. (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006: 7)

2. Birinci Türkoloji Qurultayın milli tərkibi

1926-cı il fevralın 26-da Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın açılışı olur. Qurultayın nümayəndələri arasında qeyri-türklər o qədər də azlıq təşkil etmirdilər. Toplantı Türk Qurultayı adlandırılsa da, əslində burada Rusiyada yaşayan xalqların demək olar ki, əksəriyyətindən nümayəndə vardı. Onların hər biri də azad və sərbəst şəkildə öz xalqlarının problemlərindən söz açmağa bilirdilər. Qurultaya qatılanların milli tərkibi aşağıdakı kimi qeyd edilib:

Azərbaycan Türkləri 19, rus 18, Kazan Tatarı 15, özbək 9, Kırım Tatarı 8, Başkurt 7, Qazax 5, Türkmən 5, Osmanlı türkü 3 (?), Qaraçay 3, Yakut (Saxa) 3, Alman 3, Qırğız 2, Dağıstan Türkü 2, Çuvaş 2, Adıgey 2, Yəhudi 2, Balkar, Qumuq, Noqay, Mişşeryak, Xakas, Oyrot (Altaylı), Uyğur, Eston, Macar, Abxaz, Avar, Kalmik, Osetin, İnquş, Çeçen, Erməni, Kürd, Ukrain, Teptyar, Votyak, Dağıstanlı (Feyzi Edhem Mustafa oğlu), İran Türkü (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006: 441 - 446).

Siyahıdan göründüyü kimi qurultayın təşkilində azərbaycanlılar fəal olduğu, qurultay Bakıda keçirildiyi üçün onlar saylarına görə birinci yerdə gedirsə, ikinci yerdə onlardan bir nəfər az sayla ruslar, üçüncü yerdə isə dörd nəfər azlıqla Kazan Tatarları gəlir. Birinci Türkoloji Qurultayın stenogramında Quzey Qafqaz və Dağıstandan gələn nümayəndələrin adları və soyadları aşağıdakı kimi göstərilir:

Quzey Qafqaz Ölkəşünaslıq İnstitutundan göndərilmiş müəllim, milliyətçə Noqay Abdulhamid Şarşetveyev, Moskva'dan gəlmiş, iş yeri və göndərən təşkilatın adı göstərilməyən, milliyətçə Avar Abdulletif Şamxaliyev, Adıgey-Çərkəz Muxtar Vilayətindən (Krasnodar) göndərilmiş Adıgeylər Davud Xatiroviç Tsey və Seferbey Xatsutseviç Siyuxov, Qaraçay-Çərkəz (Kislovodsk) Vilayətindən göndərilmiş Qaraçaylar Abdulkerim Xubiyev (Qarçaylı) və Nana Hasanoviç Tokov, Kabarda-Balkar Vilayətindən göndərilmiş Balkar İbrahim Musayev, Usbaşov, Güney Osetiya Vilayətindən göndərilmiş Osetin Aleksandr Arsenoviç Tibilov, Quzey Osetiya Vilayətindən (Vladıqafqaz) göndərilmiş Osetin Aleksandr İsakoviç Kulayev, Çeçenistan Vilayət Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən göndərilmiş Çeçen Xalid Dudayev, Oşayev, Quzey Osetiya Vilayətindən (Vladıqafqaz) göndərilmiş İnquş Zaurbek Kurazoviç Malsatov, Kalmık Diyar Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən (Həştərxan) göndərilmiş Xalq Maarif Şöbə müdiri Kalmık Xonin Kosiyeviç Kosiye, Dağıstan Xalq Maarif Komissarlığından göndərilmiş Celaledin Korkmasov, Abxaziya Elmi Cəmiyyətindən (Suxumi) göndərilmiş Simon Petrosoviç Bassariya, Rostov Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən göndərilmiş Qaraçay Umar Çasuyev, Aliyev var idi (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006: 441 - 446).

Birinci Türkoloji Qurultaya qatılanların milli tərkibi fərqli olduğu kimi gəldikləri yerlər və danışdıqları dil, ləhcələr də fərqli idi. Milliyətçə Azərbaycan Türkü olan Cahangir Nağıyev Rostovdan, Rzaqulu Nəcəfov Tbilisidən, Abdulla Tağızadə Leninqrada Şərqsünaslıq İnstitutundan, Əli bəy Hüseynzadə İstanbuldan, Kazan Tatarı Meçid Usmanov Səmərqənddən, Şamil Usmanov və İbrahim Yamankulov Moskva'dan, Qani Utamişev Rostovdan, Avar Abdulletif Şamxalov Moskva'dan göndərilmişdi (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006:441-446).

Qurultay nümayəndələrindən 113 nəfəri rəsmi, 18 nəfəri isə şəxsi dəvət olunanlar idi. Şəxsi dəvət deyiləndə konkret kimlər, hansı şəxslər və ya təşkilatlar tərəfindən dəvət edildiklərini müəyyənləşdirə bilmədik. Sonradan KQB məmurları şəxsi dəvət olunanlarla daha çox maraqlanmış, onları kimin dəvət etdiyi, hətta toplantı salonunda dinləyici kimi iştirak edənlərə içəri keçmək üçün kimlərin sənəd verdiyi ilə ciddi maraqlanmışlar. (Qəhrəmanlı, N., 2010)

Qurultay nümayəndələri arasında yetərincə yüksək rütbəli dövlət məmurları olmasına baxmayaraq, KQB öz agentlərini oraya müxtəlif adlarla göndərmişdi. Görüntüdə qurultay açıq və şəffaf keçirdi. Mətbuat işçiləri salona rahat daxil olur, qonaqlardan müsahibələr alır, onların şəkillərini çəkərək, qəzet və jurnallarda çap edirdilər. Bir sözlə, qurultayın təbliğinə kifayət qədər vəsait ayrılmışdı. Qurultayın keçiriləcəyi salon 400 nəfər tuturdu. Həmişə dolu olan salonda bəzən oturmağa yer olmadığından dinləyicilər ayaq üstə durub dinləməli olurdular.

Amma qurultayın türksoylu iştirakçılarının bir qismi onları pantürkist adlandıracaqlarından qorxurdular. Bu qorxunu açıq şəkildə xitabət kürsüsündən də dilə gətirirdilər. Tatarıstan Akademik Mərkəzinin sədri Qalimcan İbrahimov deyir: "Mən pantürkist adlandırılacağımdan qorxuram, bu işdə böyük təhlükə var" (Babayev, A., 2016: 111). Bu onu göstərir ki, qurultay iştirakçılarının əksəriyyəti qarşidan gələn repressiyanı hiss edirmiş. Buna baxmayaraq bəzi məsələlərdə ikiüzlü rus millətçilərinə açıq cavab verirdilər. Tatar Alimcan Şərif deyirdi: "...prof Jirkov və prof. Yakovlev latın şriftinin qəbulunu dəstəkləyirlər, prof. Jirkov isə dəfələrlə "səmimi" olduğunu inandırmağa çalışırdı. ...həmin yoldaşların "Yeni Şərq"də, yaxud "Yeni Türk əlifbası uğrunda mübarizədə" toplusundakı məqalələrinə müraciət etmək kifayətdir. Orada oxuyuruq: "Rus əlifbası elə məziyyətlərə malikdir ki, bunlar latın əlifbasında yoxdur". İcazə verin prof. Jirkovun səmimiyyətinə inanmayım. Burada prof Jirkovun, prof. Yakovlevin və bu mövqedə duran digərlərinin əsl simaları üzə çıxır (Şərif, Q., 2006: 275).

Arxa planda isə vəziyyət bambaşqa idi. Azərbaycan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi gizli şöbəsi məlumatların tam məxfi saxlanmasına göstəriş vermişdi. Tapşırılmışdı ki, bəzi sənədlər oxunduqdan sonra yandırılсын (Məmmədli, N., 2025:10). Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsindən 100 il keçməsinə, ötən müddətdə qurultayla bağlı onlarla simpozium, konfrans keçirilməsinə, məqalələr, kitablar yazılmasına, radio və televizya verilişləri hazırlanmasına baxmayaraq, sənədlərin bir qismi hələ də ortada yoxdur. İndiyədək əldə edilməyən sənədlər sırasına qurultayda türk dili və ləhcələrində danışılmış 59 çıxışdan 8-i öncə türkcə, sonra tərcüməsi rus dilində olmuşdur. Türk dillərində oxunmuş 51 mətn isə katibliyə verilmişdir ki, orjinalda olduğu kimi (rus və fransız dillərinə çevrilərək) protokola daxil edilsin (Babayev, A., 2016: 45).

Heyf ki, həmin materialların harada olduğu haqqında araşdırıcıların bilgisi yoxdur. Qurultay günlərində fəaliyyət göstərən 53 nəfərlik "kommunist bloku"nın toplantılarının nə stenoqramları var, nə də qısa da olsa mətnləri mövcuddur. Onlar Azərbaycan Kommunist

Partiyası Mərkəzi Komitəsinin, KQB-nin göstərişilə oxunub yandırılıbmı, yoxsa hansısa qovluqda gizli seyfərdə saxlanılırmı? Bu suala cavab tapılmayıb.

Birinci Türkoloji Qurultayın rəsmi stenogramından başqa İstanbuldan gəlmiş, milliyətcə Azərbaycan Türkü olan, professor Əli bəy Hüseynzadənin də maraqlı qeydləri var. O yazır: "16 Şubat 1926'da İstanbul'dan hareket ettik. Fuat Köprülü, Etnografya müzesi müdürü Mesaroş, Leningrad profesörlerinden Barthold, Strasbourg'dan profesör Menzel beraberdik. 26 Şubat 1926 Cuma günü Samed Ağamaliyef qurultayı açtı. Birkaç nutuk irat edildi. Meclisten sonra Ali Haydar Karayef'le görüştüm" (Hüseynzadə, Ə., 1969).

3. Qurultayın gedişi və təbliği

Öncədən aparılmış təbliğata, təşkilati işlərə baxmayaraq, qurultay çox gərgin keçmişdir. Yeni əlifbaya keçidlə bağlı Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin (ÜMYTƏK) hazırladığı layihədəki nöqsanlar kəskin tənqid edilməklə yanaşı, fərqli layihələr də müzakirəyə təqdim edilmiş, fərqli-fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Yüzillər boyu istifadə edilmiş, Türk xalqlarının yazısında birləşdirici rol oynayan ərəb əlifbası üzərində dəyişikliklər istəyənlərin fikirləri daha təsirli görünmüşdür. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən ÜMYTƏK sədri Səmədağa Ağamalıoğlu və rəhbər partiya-sovet işçiləri qurultaya qatılanlarla qeyri-rəsmi görüşlər təşkil etmək, onlara təsir etmək, fikirlərindən daşıdırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etməyə başladılar.

Qurultayda ən sərt çıxış edən, Səmədağa Ağamalıoğlunun fikirlərinə qarşı dirəniş göstərən Ahmet Baytursunovla Qazaxıstandan və Qalimcan Şəriflə Kazandan gələn nümayəndələr olmuşdur. Uzun illər bu qrupların fəaliyyəti və çıxışları mətbuatda lazımcına işıqlandırılmamışdı. Sovetlər Birliyinin çöküşündən sonra bu məsələyə diqqət artmışdır.

Qalimcan Şərif çıxışında deyirdi ki, yaponlar doxsan milyon funt sterlinq xərcləyib əlifba islahatına başladılar. İşin uğursuzluğa düşər olacağını görüb geri çəkildilər. Böyük məbləğdə xərc çəkmələrinə baxmayaraq, 1914-cü ildə yaponlar rəsmi şəkildə latın qrafikasına keçməkdən əl çəkdilər. Qalimcan Şərif qurultay iştirakçılarının çoxunun ərəb əlifbasının dəyişilməsinə tərəfdar olduğunu gördükdə Səmədağa Ağamalıoğluna siyasi yöndən təsir göstərməyə çalışaraq dedi ki, siz latın əlifbası məsələsində kəndlilərin mənafeyini nəzərə almamısınız. Türk toplumunun doxsan faizi kəndlilərdən ibarətdirsə, onların mənafeyi hökmən nəzərə alınmalıdır.

Ahmed Baytursunov isə Azərbaycan və Anadolu Türklərində yazılı ədəbiyyatın təsiri ilə ərəb və fars sözlərinin ədəbi dili hədsiz dərəcədə korlamasından danışib narazılıq edir və qeyd edir

ki, düzdür, biz qaxaxlar, qırğızlar ədəbi dilə çox da əhəmiyyət verməmişik, yazı dilimiz sizinlə müqayisədə gec formalaşmış, amma sizin ədəbi diliniz xalq danışığı dilindən xeyli fərqlidir. Əgər siz bir sırayı azərbaycanlı ilə yazdığınız dildə danışsanız, o sizi başa düşməz. Bu o deməkdir ki, siz Türk dilindən xeyli dərəcədə uzaqlaşmışsınız (İmanov, M., 2016: 12).

Səmədaga Ağamalıoğlu keçmiş səfər yoldaşı, Türk xalqları arasında birgə iş aparmış Xalid Səid Xocayevdən xahiş edir ki, ərəb əlifbasını islah etmək fikrindən daşınıb yeni latın əlifbasına keçmək təklifinə rəy vermələri üçün özbəklərlə və Türkiyədən gələnlərlə fərdi söhbətlər aparsın. Həmin günləri Xalid Səidin yaxın qohumu Qəmər Salamzadə belə xatırlayır: "Türkoloji qurultaya Türkiyədən də təmsilçi heyəti gəlmişdi. Bu heyətdə Türkiyəli Köprülüzadə Muhammed Fuat ilə birlikdə, əslən Azərbaycanlı olan məşhur yazıçı və jurnalist Hüseynzadə Əli bəy də vardı. Yeni Əlifba Komitəsinin üzvlərindən Xalid Hucayev bəy Özbək idi... Xalid əfəndi Türkiyədən gələn qonaqları evinə dəvət etmişdi... Qonaqlar arasında Hüseynzadə Əli bəy, Fuat Köprülüzadə, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Rızaqulu Nəcəfzadə, Hüseyn Cavid, Xalid Əfəndinin qonşusu, Türkiyədə təhsil alan doktor Orxanbəyli də vardı" (Salamzadə, Q., 1990: 15).

Qurultay salonundan kənarda, evlərdə təşkil edilən qonaqlılıqlarda, oteldə və şəhər gəzintisində fərdi söhbətlər bu işə öz təsirini göstərdi. Qurultay latın əlifbasına keçməyin vacibliyi haqqında qərar qəbul etdi.

Qurultayın 17 toplantısı keçirildi. Bu toplantılarda Türk xalqlarının dilinə, tarixinə, etnogenezisinə, etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə həsr olunmuş 38 məruzə dinləndi. 1926-cı il martın 6-da başa çatan Birinci Türkoloji Qurultayda qərara alındı ki, ikinci qurultay Səmərqənd şəhərində keçirilsin (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006:441 - 446).

Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaya hazırlıq, qurultayın gedişi, onun nəticələri haqqında istər Sovet, istərsə də xarici ölkə mətbuatında yetərinə məqalələri çap olunmuş, kitablar yazılmışdır. Bunların böyük əksəriyyəti tərənnüm xarakterlidir və ərəb əlifbasının latın qrafikalı əlifba ilə dəyişdirilməsinin xalqların mədəni inkişafına güclü təkan verəcəyi göstərilir. Mühacirətdə olan Azərbaycanın siyasi xadimləri isə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaya heç də birmənalı baxmırdılar. Sovetlərin ikiüzlü siyasətini açmağa çalışır, nöqsanları göstərir, yalnız Türk xalqlarını deyil, Rusiyanın əsarəti altında olan xalqları hansı təhlükələrin gözlədiyini yazırdılar. "M.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan siyasi mühacirlərinin qurultaya mənfi qiymət verməsini də qeyd etmək lazımdır. "Bolşevik türkçülüynü", "kommunist millətçiliyini" dərindən araşdıran M.Rəsulzadənin, Mirzə Bala Məmmədzadənin

qurultaya baxışları siyasi nöqteyi-nəzərdən olduqca əhəmiyyətlidir. Moskvanın düşmən kimi hədəf seçdiyi və qəbul etdiyi başda M.Ə.Rəsulzadə olmaqla Türkiyədə mühacir müsavətçilərin hələ qurultaydan əvvəl qurultayı hazırlayan təşkilat tərəfindən tənqid olması təsadüfi deyildir". (Nərimanoğlu, K., Atakişiyev, Ə., 2006:7). Sovetlər Birliyi çökdükdən, gizli arxivlərin bir qismi açıldıqdan sonra onların nə qədər uzaqgörən olduqlarının şahidi olduq.

4. Qurultayın görünməyən tərəfləri

Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələri arasında cəmi bir nəfər erməni olmuşdur. Yerevandan gəlmiş professor Raciya (Hraçiya - rus dilində h səsi olmadığından qaynaqlarda Raciya yazılmışdır) Acaryan elmi əsaslara dayanan maraqlı bir məruzə edib. Lakin qurultayla bağlı gizli yazışmalarda yalnız Bakıda yaşayan erməni məmurlarının deyil, Rostovda, Tiflisdə və başqa bölgələrdə yaşayan məmurların da adları keçir. Onlar bütünlüklə xof içində yazışır, əsəb gərginliyi yaradır, qurultayın keçirilməsinə, Türk aydınlarının bir yerə toplanmasına əngəl olmağa çalışırdılar. Onların narahatlığının səbəbini Muhitdin Birgen "İttihad və Tərəqqidə on il. Azərbaycan 1922 - 1923-cü illərdə" kitabında belə təsvir edir: "Qafqazda beynəlmiləl ünsiyyət dili Türk dilidir. Ermənilər də Türkcə gözəl danışirlər. Hətta Azəri şivəsində Azərilərin özlərindən çox da fərqlənməyən bir şəkildə danışmağı bacarırlar. Nədənsə Türkiyə erməniləri bu işin öhdəsindən heç cür gələ bilmirlər" (Birgen, M., 2015: 200). Qafqazda Türkləri və Gürcüləri yeni rejimin hakimiyyəti altında saxlamaq üçün yenə çar zamanındakı üsullara əl atmışdılar. Digər xalqların siyasi və milli hərəkətlərinə nəzarət vəzifəsi sayca kiçik və qüvvətsiz, lakin qatı millətçi kimi tanınan ermənilərə həvalə edilmişdi (Birgen, M., 2015: 223).

Azərbaycan ÇK-nın ideoloji sahəyə baxan 4-cü şöbəsinin əməkdaşlarının əksəriyyəti ermənilər idi. Onlarla yanaşı, müxtəlif idarəetmə aparatında işləyən ermənilər də Türkoloji qurultaya hazırlığın gedişini izləyir, yardımlaşmaq üçün Sovetlər Birliyinin müxtəlif guşələrində işləyən ermənilərlə yazışdılar.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi, milliyyətçə erməni Levon Mirzoyan Rostov Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi Anastasi Mikoyandan xahiş edirdi ki, qurultayda nümayəndə kimi iştirak etməyə çalışsın və öncədən görüşüb məsləhətləşmələr aparsın (Babayev, A., 2016: 178). Sual yaranır ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasına rəhbərlik edən Levon Mirzoyan nədən Umumittifaq Kommunist (Bolşeviklər) Partiyasının (UİK(b)P) katiblərinə deyil, bu məsələyə qarışmağa səlahiyyəti olmayan Rostov Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi Anastasi Mikoyana yazır. Qəribəsi budur ki, Anastas

Mikoyan da ona həmin dövrdə hökumətdə böyük nüfuzu olan, mətin inqilabçı kimi tanınan Zaqafqaziya Kommunist Partiyasının birinci katibi Serqo Orconikidzeyə müraciət etməyi deyil, orada katib işləyən və milliyətcə erməni olan Amayak Nazaretyana müraciət etməyi məsləhət görür. Qurultay keçiriləndə Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsi (Sonralar bu təşkilat dünyada KQB kimi tanındı) ən çox fəallıq edən təşkilatlardan biri olmuşdur. Onların hədsiz canfəşanlılığından bezən Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Ruhulla Axundov 1925-ci ilin noyabrında Moskvaya, Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə yazıb: "Türkoloji Qurultay bütün Sovet İttifaqı ilə birlikdə Azərbaycan üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən hadisədir. Təklif edirəm Fövqəladə Komissiyaya tapşırırsınız ki, lazım olmayan yerə burnunu soxmasın və Mərkəzi Komitəyə vəzz oxumasın (Babayev, A., 2016: 20).

Heyf ki, araşdırıcılar hələ də bu təşkilatın yazışmaları ilə, eləcə də İosif Stalinə göndərilmiş gizli və şifrəli yazışmaların mətnləri ilə tanış ola bilməmişlər. Sual yarana bilər ki, sənədlər əldə olmadığı halda KQB-nin fəallığı haqqında haradan bilirik? Bunun üçün KQB-nin 1926-cı il martın 8-də həbs edilmiş Əli Yusifzadə, martın 11-də həbs edilmiş Əhməd Hacınski və Dadaş Həsənovla bağlı istintaq materiallarını incələmək ilkin bilgi verir. Eyni zamanda 1936 - 1939-cu illərdə KQB-nin həbs edib sorğu-suala tutduğu türkoloqların, dövlət adamları və siyasətçilərin KQB müstəntiqlərinin suallarına verdikləri cavablar da dəyərlidir.

Birinci Türkoloji Qurultaydan təxminən 10 il keçəndən sonra həbs edilən türkoloq və dövlət adamlarına qurultayla bağlı çoxlu suallar verilir. Hansı ki, həmin insanların bir qismi qurultayın nümayəndəsi olmadığından adları qurultayın stenoqramında da qeyd edilməyib. İstintaqdan isə aydın olur ki, onlar nümayəndə və dəvət olunanlar siyahısında olmasalar da, toplantı salonunda olub, deyilənləri dinləyib, nümayəndələrlə söhbət edə biliblər.

Sənədlərlə tanışlıqdan bu qənaətə gəlmək olur ki, qurultayın keçirilməsinə rəhbərlik edən Səmədağa Ağamalıoğlu 1930-cu ildə, Fərhad Ağazadə 1931-ci ildə, Cəlil Məmmədquluzadə 1932-ci ildə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1933-cü ildə, Cəfər Cabbarlı 1934-cü ildə xəstəliklərdən ölməsəydilər, onlar da 1936 - 1939-cu illərdə istintaq edilərək güllələnəcək və ya həbsxanalara göndəriləcəkdilər. Bu siyahıya başqalarını da əlavə etmək olar.

Qurultay günlərində, ondan öncə və sonrakı yazışmalar əldə olmasa da, KQB əməkdaşlarının apardıqları istintaq mətnləri bizə çox bilgi verir. 1926-cı ildən başlayan istintaq 1937-ci ildə də davam etdirilmişdir. Buna bir nümunə göstərmək mənə yetərlidir. Birinci Türkoloji Qurultayın stenoqramında Əli Yusifzadənin, Salman Mümtazın, İsmayıl Hikmətin,

Cəfər Cabbarlının və başqalarının adına rast gəlinmir. Amma başqa sənədlərdən aydın olur ki, onlar nəinki qurultayın toplantılarına qatılıb, hətta qurultayın işində fəal iştirak edib, dəvət edilmiş qonaqlarla sıx ünsiyyətdə olublar (Qasımov, C., 2019).

Birinci Türkoloji Qurultayın katibi olan Əli Yusifzadə 8 dil bilirdi, 1920 - 1923-cü illərdə Parisdə Ali Siyasi Elmlər Məktəbində (Sənədlərin bəzilərində bu məktəbin adı akademiya kimi yazılır - Ə.Ş.) təhsil almışdı. Qurultay təşkilatçılarının belə bir kadra böyük ehtiyacı vardı. 1900-cü il yanvarın 1-də Şuşa şəhərində doğulan Ağəli Cəlal oğlu Yusifzadə gəncliyində yazdığı milli ruhlu, üsyankar şeirləri və ictimai fəaliyyəti ilə diqqəti çəkmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti onu 1920-ci il yanvarın 14-də Parisə, Ali Siyasi Elmlər Məktəbində oxumağa göndərmişdi. Universiteti bitirib 1923-cü ilin iyulunda Bakıya dönərək "Kommunist" qəzetində işləyib. Dövlət Siyasi İdarəsi 6 fevral - 20 may 1924-cü ildə onu həbs etmiş istintaq apardıqdan sonra dilindən iltizam alaraq həbsdən buraxmışdır (Qəhrəmanlı, N., 2010).

1925-ci ilin fevralında Bakıda əsası qoyulan Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin 21 qurucusundan birisi də Əli Yusif olub. O, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətində, Azərbaycan Terminologiya Komitəsində işləyib. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayın katibi, atası Mirzə Cəlal tərcüməçisi olub. (Rüstəmli, A., 2015:6, 1 oktyabr.).

Qurultay başa çatandan iki gün sonra, yəni 1926-cı il martın 8-də Azərbaycan KQB-sinin əməkdaşı Vasin belə bir əmr hazırlayır: "Mən Azərbaycan ÇK-nın (rus dilində Çerezviçaynıy Komissiya, Azərbaycan Türkcəsində Fövqəladə Komissiya) gizli siyasi şöbəsinin müvəkkili Zaqafqaziya ÇK-dan alınan qərara görə qərara aldım: ...vətəndaş Əhməd Hacinski, Əli Yusifzadə, Dadaş Həsənov əvvəlcədən evlərində axtarış aparılmaqla həbs edilsinlər və Azərbaycan ÇK-nın islah evinə salınsınlar" (Qəhrəmanlı, N., 2010:145). Hökmdən belə anlaşılır ki, həmin dövrdə Azərbaycanda rəhbər vəzifədə işləyənlər də, sonralar KQB kimi tanınan Dövlət Siyasi İdarəsinin rəhbərləri də bu həbsi ləğv edə, qərarı dəyişə bilməzlər.

Həbs olunanlar arasında adı çəkilən Dadaş Həsənov bolşeviklər Azərbaycanı işğal edəndən sonra gizli fəaliyyətə keçən Müsavat Firqəsinin fəal üzvlərindən olmuşdur. Bu mətin vətənsəvər 1922-ci ildə Müsavat Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarını yerinə yetirərək, Məhəmmədəmin Rəsulzadənin Moskvadan Leninqrada (1924-cü ilə qədər Petroqrada adlanırdı) getməsinin, oradan qayıqla Fillandiyaya keçirilməsinin təşkilatçısı olmuşdur. Buna görə də mühacir dostları onu "Məhəmmədəmin Rəsulzadənin xilaskarı" adlandırmışlar.

1905-ci ildə Bakıda təşkil edilən "Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti"-nin qurucularından olan İsa bəy Hacınskinin oğlu Əhməd bəy Hacinski 1923-cü ildə Dadaş Həsənovla birlikdə gizli

Müsavət Partiyasının təşkil etdiyi hərbi təşkilatın qurucularından və idarəçilərindən olmuşdur. Müsavat Partiyasının gizli təşkilatının üzvləri həbs ediləndən sonra Əhməd bəy Hacınski yenidən yaradılan ikinci Müsavat Partiyasının katibi seçilmişdir. 1926-cı il martın 11-də onu da KQB həbs edir.

İstintaq materiallarından aydın olur ki, yuxarıda adı çəkilən üç nəfər martın 11-də Azərbaycan ÇK-nın islah evinə gətirilmişdir. Maddi sübut kimi Əli Yusifzadənin evindən bir qovluq sənəd də götürülür. Vasin Əli Yusifzadəyə aşağıdakı sualları verir:

1. Siz nə vaxt, neçə nəfərə və hansı əsasla Türkoloji Qurultay keçirilən salona daxil olmağa sənəd vermişsiniz?
2. Siz Əhməd Hacınski və Dadaş Həsənova qurultayda iştirak etmək üçün bilet veribsinizmi?
3. Siz xaricdən dəvət olunmuş alimlərin siyahısını haradan almısınız? (Qəhrəmanlı, N., 2010:147).

Suallar xüsusi xidmət orqanlarının hansı məsələdə həssas olduğuna aydınlıq gətirir. Qurultaydan sonra həbs olunan, istintaqa cəlb edilən təkcə Əli Yusifzadə olmamışdır. Türkiyədən Azərbaycan ali məktəblərində dərs deməyə dəvət edilmiş İsmayıl Hikmət və başqaları da KQB tərəfindən dindirilmişdir.

Biz hələlik Azərbaycanda yaşayan, Azərbaycan arxivlərində olan sənədlərin bir qismi ilə tanış ola bilmişik. SSRİ-nin başqa bölgələrində yaşayan qurultay iştirakçılarının hamısının istintaq materiallarını araşdırmamışıq. Bildiyimiz odur ki, onlardan bir qrupu qurultaydan az sonra istintaqa cəlb olunmuş, həbs edilmiş, Arxangelski vilayətinin Solovki adasındakı həbsxanaya göndərilmişdir. Onların sırasında Əli Yusifzadə, Əhməd Hacınski, Dadaş Həsənov (Ağaoğlu, E.B., 2004), Qazax Ahmet Baytursunov (Şamil, Ə., 2013), Saxa (Yakut) Anempodist Sofronov (Şamil, Ə., 2013) və başqaları da vardır.

Türkiyə vətəndaşı İsmayıl Hikmət ölkədən çıxarılmış, Bəkir Çobanzadə etiraf məktubu çap etdirməyə, "Milli firqə"dən çıxdığını elan etməyə məcbur edilmiş, mədəniyyət mələyi Asan Səbri Ayvazov KQB ilə əməkdaşlığa razılıq verməyə məcbur edilmişdir.

Assimlə siyasəti haqqında Türk aydınları və dövlət adamları hökumətin qorxusundan yalnız gizlədə danışmırdılar, rəsmi kürsülərdən də fikirlərini açıq deyirdilər. Qurultayda Zaqafqaziya hökuməti adından təbrik nitqi söyləmək üçün Azərbaycan Kommunist Partiyasının ilk sədri Mirzə Davud Hüseynova söz veriləndə o demişdi: "Heç kəsə sirr deyil ki, qəddar çarizm təkcə Rusiya fəhlə və kəndlilərinə deyil, başqa xalqlara da zülm

edirdi. Bu zülm başqa millətlərdən olanlar adlandırılanlara (inorodets) qarşı xüsusilə ağır idi. Bu siyasət ondan ibarət idi ki, çar hökuməti nə az, nə çox, bütün özgə millətdən olanları məhv etmək, onları Ruslaşdırmaq istəyirdi" (Xürrəmçızı, A., 2016:16).

Sonuc

Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaydan sonra həbs edilən yalnız Əli Yüzif və yoldaşları olmamışdır. 1927-1929-cu illərdə də KQB Qurultay iştirakçıların izləmiş, istintaq etmiş, müəyyən müddət həbsdə saxladıqdan sonra bəzilərini azad etmişlər. 1936-cı ildə həbslər kütləmləşmişdir. Bəkir Çobanzadəyə, Xalid Səid Xocayevə, Salman Mümtaza, Abdulla Şərifova, Abdulla Tağızadəyə və başqalarına Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay ilə bağlı suallar verilmişdir. Verilən suallar və qurultay iştirakçılarının əksəriyyətinin repressiya qurbanı olması siyasi mühacirlərin söylədikləri fikirləri təsdiq etmiş oldu. Çar Rusiyasının assimile siyasətini Sovet Rusiyası davam etdirdi. Sovet Rusiyası beynəlmiləlçi ideologiyaya söykənirdi. Onlar xalqları xristianlaşdırdıqdan sonra ruslaşdırmaq istəmədilər. Onlar xalqları bir-birindən, dinindən, dilindən, mədəniyyətindən ayırmaqla ruslaşdırma siyasəti yeritdilər. Buna görə də latın əlifbasına keçilsə də, Türk xalqlarının vahid əlifba yaratmasına, termin birliyinə, ortaq ünsiyyət dili yaratmalarına əngəl oldular. Yeni yaradılan latın qrafikalı əlifbalarda fərq o qədər çox oldu ki, Türk xalqları bir-birinin yazısını oxuyub başa düşə bilmədilər. Bu azmış kimi 1939-cu ildə də həmin xalqlar məcburi olaraq Kiril qrafikalı əlifbaya keçirildi.

Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultayın iştirakçılarının ictimai və siyasi fəaliyyətini nəzərdən keçirmək və onların mətbuatda yazdıqlarından başqa xüsusi xidmət orqanları üçün yazdıqlarını da araşdırmaq lazımdır. Faktları öyrəndikdən sonra Sovetlər Birliyinin assimile siyasətinə, Türk xalqlarını parçalama istəklərinə tam aydınlıq gətirmək mümkün olacaq.

Qaynaqlar

Ağaoğlu, B.E. (2004). Solovkidə gördüklərim (Tərtib edən Şamil, Ə.). Bakı: Günəş nəşriyyatı, <https://ali-shamil.tr.gg/Solovkid%26%23601%3B-g.oe.rd.ue.kl%26%23601%3Brim.htm>

Babayev, A. (2016). Birinci Türkoloji qurultay və Azərbaycanda Türkologiya, Bakı: Elm.

Birgen, M. (2015). İttihad və Tərəqqidə on il. Azərbaycan 1922 - 1923-cü illərdə. Azərbaycan dilinə çevirən, müqəddimə və şərhlər yazan Vilayət Quliyevdir. Bakı: Qanun.

Birinci Türkoloji qurultayın görünən və görünməyən tərəfləri. (2016). Tərtib edənlər Aynur Qəzənfərçızı, Əli Şamil. Bakı: Elm və Təhsil.

- Bünyadov, Z. (1993). Qırmızı terror, Bakı: Azərnəşr.
- Hüseynov, M.D. (2006). 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. (2006). Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: Nərimanoğlu, K. V., Atakişiyev, Ə. Bakı: Çinar-Çap.
- Hüseynzadə, A. (1969). Türkçülüğün ve Türk sosyalizminin babası Ali Turan. Yeni İnsan. Aralık, sayı: 84, ss. 6-28.
- İmanov, M. (2016). Birinci Türkoloji qurultayın görünməyən tərəfləri. Birinci türkoloji qurultayın görünən və görünməyən tərəfləri. Elmi sessiyanın materialları. Bakı, 10 iyun. Tərtib edənlər Aynur Qəzənfərqızı, Əli Şamil. Bakı: Elm və Təhsil.
- İsaxanlı, İ. (2011). Fərhad Ağazadə və latın əlifbasına keçid. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı.
- Qasımov, C. (1998). Repressiyadan deportasiyaya doğru. Bakı: Mütərcim.
- Qasımov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı: Elm və Təhsil.
- Qəhrəmanlı, N. (2010). Vətən və istiqlal aşiqi Əli Yusif. Bakı: Avropa.
- Mirzəmetov, M. (1998). Turkistanda Tugan Oydar. Almatı: Çinar.
- Nəzərli, Ş. (1995). Cümhuriyyət generalları. Bakı: Hərb.
- Özdemir, E. (2007). 20. Yüzyilin baslarında Kazakistan'da fikir hareketleri. Doktora tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal İlimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. (2006). Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: Nərimanoğlu, K.V., Atakişiyev, Ə.). Bakı: Çinar-Çap. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=11162&pno>.
- Pirmanov, A., Kareyeva, A. (1997). Kazak inteligentsiyası. Almatı: Çinar.
- Rüstəmli A. (2015). Milli mətbuatda Mirzə Cəlal Yusifzadənin rolu və "Həqiqəti-əfkar" qəzetinin yeri, "525-ci qəzet", 1 oktyabr, səh.6. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2015/oktyabr/456629.htm>.
- Salamzadə, Q. (1990). Kiçik pəncərədən görünən dünya. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Şamil, A. (2013). "Birleşik Türk-Tatar devleti yaratmak uğrunda şehit olan Bekir Çobanzade". Emel deggisi, Ocak-Aralık, sayı 242-245, s.15-34.
- Şamil, Ə. (2013b). Türkçülüğün qurbanları. (Qazaxıstan). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, <https://ali-shamil.tr.gg/T.ue.rk%E7.ue.l.ue.y.ue.n-qurbanlar%26%23305%3B-----k1-Qazax%26%23305%3Bstan-k2--elektron-variant.htm>

Xalid, S. (1929). Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım (Bakı-Qrım-Türkistan, Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan). Bakı: Umum Şuralar İttifaqı Mərkəzi Yeni Əlifba Qomitəsi Nəşriyyatında.

Tahirzadə, Ə. (2005). Türkoloji Qurultaya "ÇK" "hədiyyə"si, "525-ci qəzet", 29 yanvar, sayı18; 1 fevral, sayı 9.

پشت صحنه قورولتای ترکشناسی

توسعه صنعت در اروپا، نیاز به مواد خام را روز به روز افزایش می‌داد. به همین دلیل، دولت‌هایی که صنعتشان توسعه یافته و قدرت اقتصادی و نظامی‌شان فزونی می‌یافت، به اشغال سرزمین‌های جدید تمایل پیدا می‌کردند. در تاریخ، فرماندهان و رهبران دولتی بسیار قدرتمندی بوده‌اند که سرزمین‌های وسیعی را اشغال کرده‌اند. اما آنها هرگز در صدر نبوده‌اند که زبان و فرهنگ مردمان تحت سلطه خود را ذوب و نابود کنند. زیرا چنین نیازی نیز احساس نمی‌کردند. از سده هجدهم، دولت‌های اشغالگر برای ماندگاری طولانی‌مدت در مناطق تصرف‌شده و تملک ثروت‌های آن مناطق، سیاست همسان‌سازی (یکسان‌سازی) را در پیش گرفتند.

آنها برای تصاحب سریع‌تر ثروت‌های مادی و معنوی مناطق اشغال‌شده، از پیشروان همان مردم بومی برای جدا ساختن آن مردم از فرهنگ، تاریخ و آداب و رسومشان استفاده می‌کردند. کسانی که در برابر اشغالگران مقاومت می‌کردند، کشته می‌شدند، به زندان می‌افتادند، به تبعید فرستاده می‌شدند و تحت شکنجه‌های سنگین قرار می‌گرفتند. با کسانی که با وفاداری به اربابان خود خدمت می‌کردند، با ملایمت رفتار می‌شد و به آنها و حتی فرزندان و نزدیکانشان امتیازات خاصی اعطا می‌گردید.

اگرچه صنعت روسیه در سطح پیشرفت دولت‌های توسعه‌یافته اروپا نبود، اما به دلیل قدرت نظامی‌اش، آن را «ژاندارم اروپا» می‌نامیدند. روسیه با استفاده از شکل کلاسیک استعمارگری، ابتدا بخشی از فرزندان رهبران کشورهای اشغال‌شده را در مراکز آموزشی تحت نظارت شدید خود به تحصیل و می‌داشت، با به کار گماردن آنها در مشاغل مشخصی در کاخ و یگان‌های نظامی آموزش می‌داد و پس از اطمینان از وفاداریشان، آنها را برای کار در حوزه اداره و نظارت به منطقه‌ای که در آن زاده و بزرگ شده بودند، اعزام می‌کرد.

روسیه که در پی همگامی با اروپا بود، به دلیل کمبود نیروی انسانی برای اعزام به مناطق دوردست، از میان مردم بومی متخصص و دارندگان مشاغل گوناگون تربیت می‌کرد. روسیه تزاری برای تأمین نیاز خود به نیروی انسانی و همچنین برای مسیحی‌سازی و روسی‌سازی مردمانی که به عنوان مستعمره نگه داشته بود، در مناطق دوردست مدارس ابتدایی، متوسطه و آموزش‌دهنده حرفه باز می‌کرد و فرزندان طبقه ممتاز برگزیده از این مدارس را در دانشگاه‌ها به تحصیل و می‌داشت. در تمامی این مدارس، درس‌ها به زبان روسی برگزار می‌شد. معلم نمی‌توانست واژه‌ها و مفاهیمی را که دانش‌آموزان در طول درس متوجه نمی‌شدند،

به زبان‌های ملی انتقال دهد. او با حرکات دست و پا دانش‌آموزان را هدایت می‌کرد و اگر نمی‌توانست سگ را توصیف کند، باید در کلاس مانند سگ پارس می‌کرد و برای توضیح خر، صدای خر درمی‌آورد.

در مدرسی که برای تحصیل فرزندان مأموران اعزامی به مناطق اشغال‌شده افتتاح می‌شد، به کودکان جمعیت بومی نیز اجازه تحصیل داده می‌شد. در این مدارس که با بودجه دولتی تأسیس شده بودند، تلاش‌هایی نیز برای آموزش زبان‌ها، آداب و رسوم مردم بومی صورت می‌گرفت. اما این مدارس پاسخگوی نیاز روزافزون نبودند. به همین دلیل، اجازه تأسیس مدارس و دوره‌های آموزشی با استفاده از بودجه سازمان‌های محلی، حمایت مالی سازمان‌های خیریه و سرمایه والدین داده می‌شد. در این مدارس، از برنامه درسی گرفته تا تربیت و آموزش، همه و همه زیر نظر مأموران دولت بود.

مقدمه

در بیشتر مؤسسات آموزشی که توسط روشنفکران ملی گشوده می‌شد، برنامه درسی بر اساس برنامه مدارس دولتی روسیه تنظیم می‌گردید. شوونیسیم روسی به ایدئولوژی مسلط برای مردمان تحت سلطه در کشور تبدیل شده بود. در مطالب برنامه‌های درسی و گفتگوهای معلمان، امپراتوری ستایش و تمجید می‌شد و مردمان تحت سلطه عقب‌مانده معرفی می‌گردیدند. رفتار معلمان و هم‌مدرسه‌ای‌ها نیز بر فرزندان هوشیار ملت‌های مستعمره تأثیر می‌گذاشت. آنان نیز به دنبال راه‌هایی برای آزاد دیدن مردم خود و زندگی در جامعه‌ای دموکراتیک بودند.

مدارس دینی (مدرسه‌ها) که دارای سنتی هزارساله بودند و چهره‌های مشهور علم و فرهنگ را به جهان هدیه کرده بودند، تحت فشار قرار می‌گرفتند و به فارغ‌التحصیلان آن‌ها در محافل رسمی کار داده نمی‌شد. برای بی‌اعتبار کردن فارغ‌التحصیلان مدارس دینی، لطیفه‌هایی درباره اعمال ناپسند آنان پخش می‌کردند و بی‌سوادترین و دارای‌عیب‌ترین افراد از نظر اخلاقی را برجسته می‌ساختند. فارغ‌التحصیلان مدارس اروپایی با سواد محسوب می‌شدند، در حالی که کسانی که در معتبرترین مدارس کشورهای شرقی تحصیل کرده و به علوم دنیوی مسلط شده بودند، بی‌سواد به شمار می‌آمدند.

نظام مدرسه‌ای که به میلیون‌ها انسان سوادآمخته، علم یاد داده و دانشمندانی پرورش داده بود که به اکتشافات بزرگ دست یافته بودند، بی‌اعتبار می‌شد و «ملاخانه» نامیده می‌شد. والدین کسانی که در این مدارس تحصیل می‌کردند از طرق مختلف تحت فشار قرار می‌گرفتند، در حالی که والدین دانش‌آموزان مدارس روسی-تاتاری (روسی-بومی) که توسط دولت، سازمان‌های اجتماعی و روشنفکران تحصیل‌کرده در روسیه گشوده می‌شد، از پرداخت مالیات معاف شده و امتیازات مختلفی به آنان اعطا می‌گردید. پشت این اقدامات، سیاست روسی‌سازی دولت قرار داشت. آن‌هایی هم که در مدارس دینی (ملاخانه‌ها) تحصیل می‌کردند، کاستی‌های مردم خود را می‌دیدند و برای رفع آن به دنبال راه می‌گشتند. تحصیل‌کردگان مراکز آموزشی اروپایی با روحیه جستجوی عیب در مردم خود و نگاه از بالا به آنان تربیت می‌شدند. اما این امر اغلب موفقیت‌آمیز نبود. جوانان باهوش و

منطقى از آنچه مى‌خواندند نتایج درست و صادقانه مى‌گرفتند و به عنوان روشنفکرى با هویت ملی و میهن‌پرست پرورش مى‌یافتند.

جنگ سردى که روسیه تزاری علیه مردمان مسلمان به راه انداخته بود، خود را به وضوح بیشتر در حوزه آموزش نشان مى‌داد. برخى از روشنفکران که از پیشرفت اروپا چشمشان خیره شده بود، به شرکت‌کنندگان فعال تبلیغات استعمارگران تبدیل مى‌شدند. جوانان فارغ‌التحصیل آکادمی الهیات که در سال ۱۸۴۶ در شهر قازان افتتاح شده بود، بی‌وقفه در شهرها و قصبه‌های مسلمان‌نشین و در سبیری علیه دین اسلام، خداپاوری و بودیسم تبلیغ کرده و مسیحیت را ترویج مى‌کردند.

کمیته مترجمان که در سال ۱۸۴۷ تشکیل شده بود، کتاب‌های دینی درباره مسیحیت را به زبان‌های ترکی ترجمه و منتشر مى‌کرد. دولت، نهادهای دینی و سازمان‌های اجتماعی به کسانی که مسیحیت را مى‌پذیرفتند کمک مى‌کردند. کلیساها در این کار ظلم ویژه‌ای روا مى‌داشتند. مردم به زور غسل تعمید داده مى‌شدند، نام‌هایشان تغییر مى‌یافت و مسیحی بودن آنان اعلام مى‌گردید. اسقف اعظم شهرهای اورنبورگ و اورال به وزیر کشور روسیه مى‌نوشت: «در استان تورغای، از ۲۶ خانواده قزاق که تغییر دین داده‌اند، تقاضا مى‌کنم به هر یک برای ساختن خانه و توسعه کشاورزی سالانه ۲۰۰ روبل (واحد پول. با یک روبل مى‌شد یک بره خرید. با ۲۰۰ روبل مى‌شد یک گله گوسفند خرید - علی شامیل) جمعاً ۵۲۰۰ روبل داده شود» (پیرمانف ا، کاپیوا آ، ۱۹۹۷: ۷۰-۶۹). نه تنها به تغییردهندگان دین، بلکه به مسلمانانی که با زنان روسی ازدواج مى‌کردند و نیز به ترکان سبیری و بوریات‌ها کمک مالی مى‌شد و امتیاز بهره‌مندی از تسهیلات آشکار و پنهان دولت به آنان اعطا مى‌گردید.

در سال ۱۸۷۱، یک هیئت بازرسی برای نظارت بر مدارس ملی تأسیس شد. فریدریش ویلهلم رادلوف به عنوان رئیس این هیئت بازرسی منصوب شد. این سازمان وظیفه داشت مدارس و مدارس تاتار را تحت کنترل داشته باشد، از کار معلمان تاتار که به سبیری و ترکستان مى‌رفتند در میان مردم محلی جلوگیری کند و به فرزندان اشراف ترک آموزش ندهد. روسیه به کاهش نفوذ تاتارها بر ترکستان در زمینه آموزش راضی نبود، بلکه محدودیت‌هایی را نیز بر کار آنها در زمینه‌های مذهبی، اداری و مطبوعاتی اعمال کرد. تحت تأثیر روشنفکران و مبلغان روسی، دولت در سال ۱۸۶۸ اختیارات مفتی اورنبورگ را محدود کرد و قزاق‌ها از دستگاه اداری مفتی برکنار شدند. قانونی که در سال ۱۸۸۶ صادر شد، مانع از دستیابی تاتارها به مناطق وسیعی از زمین در آسیای مرکزی شد. (Özdemir, E., 2007: 46-58).

در سال ۱۸۷۲، کمیته‌ای از مبلغان مذهبی در آلماتی تأسیس شد (میرزحمتوف، م، ۱۹۹۳: ۳۱). به مبلغان مذهبی این کمیته دو وظیفه محول شد: تبلیغات علیه دین اسلام و تبلیغ مسیحیت! گویی موانع موجود بر سر راه افتتاح مدارس کافی نبود، والدینی که مى‌خواستند فرزندان خود را برای تحصیل به آنجا بفرستند، مجبور به اخذ مجوز کتبی از فرمانداران منطقه‌ای شدند. والدینی که مجوز دریافت نمی‌کردند، جریمه مى‌شدند. در سال ۱۸۷۴، دولت مدارس و آموزشگاه‌هایی را که فرزندان بومیان در آنها

تحصیل می‌کردند، تحت نظارت وزارت آموزش روسیه قرار داد. طبق قانون ۱۸۷۶، افتتاح کلاس‌های زبان روسی در مدارس مناطق استعماری و آشنایی معلمان در مدارس با زبان روسی الزامی شد. از سال ۱۸۷۷، وزارت آموزش و پرورش، افتتاح مدارس و آموزشگاه‌ها را در خانه‌ها و مساجد بدون اجازه فرمانداران مناطق ممنوع کرده بود (Özdemir, E., 2007: 41-49).

دولت روسیه در حال آموزش کادرهایی بود که به آن وفادار بودند و از میان مردمی که به بردگی گرفته بود، به اجرای سیاست‌هایش متعهد بودند. در منابع روسی زبان، وابستگی‌های الکساندر آلکتوروف (۱۹۱۹-۱۸۶۱) اهل چوواش که اصالتاً ترک بود، و نیکولای فیودوروویچ کاتانوف (۱۹۲۲-۱۸۶۲) اهل خاکاس که ترک بود، تغییر یافته و نام میرزا کاظم بیگ (۱۸۷۰-۱۸۰۲) ترک آذربایجانی که نام واقعی‌اش محمدعلی کاظم‌بی بود، به صورت الکساندر کاظموویچ کاظم‌بک نوشته شده است. پس از جنگ کریمه (۱۸۵۳-۱۸۵۶)، با ظهور اندیشه‌های ناسیونالیستی در روسیه، تمایل روشنفکران پان اسلاویست روس برای روسی‌سازی ملت‌های مسلمان در روسیه و جذب آنها در فرهنگ روسی نیز تقویت شد. نیکولای ایوانوویچ ایلمینسکی (۱۸۲۲-۱۸۹۱) به ویژه در این اثر برجسته بود. (<http://www.portal-missia.ru/node/531>)

نیکولای ایلمینسکی در پاسخ به دستور وزیر آموزش روسیه، د. ا. تولستوی، مبنی بر اینکه «آموزش مردمی که در مرزهای سرزمین مادری ما (به معنای مردمان اشغالی - A.Sh) زندگی می‌کنند باید در خدمت روسی‌سازی و ادغام بی‌قید و شرط آنها با مردم روسیه باشد»، نوشت: «تا زمانی که دین اسلام وجود دارد، مبارزه با حروف روسی علیه حروف عربی بسیار دشوار خواهد بود» (Özdemir E., 2007: 158).

مبلغانی مانند نیکولای ایلمینسکی، الکساندر آلکتوروف و نیکولای اوستروموف به تهیه مخفیانه گزارش‌ها و دستورالعمل‌ها و ارسال آنها به ادارات دولتی اکتفا نکردند. آنها همچنین نظرات خود را آشکارا در مطبوعات بیان می‌کردند. الکساندر آلکتوروف در مقاله خود با عنوان «روزنامه‌های ما در مورد وظایف مسیحی‌سازی در شرق روسیه» تأکید کرد که برای روسی‌سازی مردم ترکستان، ابتدا لازم است دختران آنها، یعنی مادران آینده، مسیحی شوند. به نظر او، کودکان در خانواده با ارزش‌های ملی و معنوی تربیت می‌شوند. اگر مادران مسیحی باشند، روسی‌سازی می‌تواند سریع‌تر و آسان‌تر انجام شود (Özdemir, E., 2007: 45).

پروفسور ال. ان. اسمیرنوف در مقاله خود با عنوان «روسی‌سازی بومیان و اهداف سیاست روسی‌سازی» نوشت که اساس سیاست روسی‌سازی، مسیحی‌سازی بومیان بود (Özdemir, E., 2007: 18). دیمیتری ایوانوفسکی، فرماندار روس در آستاراخان، از رشد مدارس و آموزشگاه‌های ملی بسیار آزرده خاطر بود. در نامه‌ای که در سال ۱۸۸۲ به محافل دولتی نوشت، از آنها خواست تا اقداماتی را برای جلوگیری از رشد مدارس و آموزشگاه‌های ملی انجام دهند.

مقامات دولتی روسیه مشتاق مسیحی و روسی کردن ترک‌های سیبری بودند. به گفته استراتژیست‌ها، مهمترین دلیل جلوگیری از روسی کردن ترک‌های سیبری این بود که تاتارها و ترکستانی‌ها مسلمان باقی مانده بودند. بنابراین، تلاش اصلی معطوف به از

بین بردن این مانع بود. اتحاد جماهیر شوروی که وعده اعطای آزادی به مردم را داده بود، به سرعت شروع به انجام کاری کرد که توسط استراتژیست‌های روسیه تزاری آغاز شده بود.

۱. سازماندهی کنگره ترک‌شناسی

حاکمان، که به شجاعت اجداد خود و دولت‌های قدرتمندی که تأسیس کرده بودند، می‌بالیدند، قدرت اقتصادی و نظامی خود را از دست دادند زیرا اصلاحاتی در حکومتداری انجام ندادند و نسبت به دستاوردهای پیشرفت علمی و فناوری بی‌تفاوت بودند و مردم خود را در وضعیت ناامیدکننده‌ای قرار دادند. روسیه که به تدریج قدرت نظامی خود را افزایش می‌داد، با اشغال کشورهای همسایه به سرعت قلمرو خود را گسترش داد. با این حال، از آنجایی که اصلاحات، که عمده‌تأ مبتنی بر نیروی نظامی بود و اجرا نشده بود، به اجرا در نیامد، معیشت مردم به طور فزاینده‌ای دشوار می‌شد و این امر کشور را به سمت هرج و مرج سوق می‌داد. مردم ترک-مسلمان تحت اشغال روسیه تحت ستم مضاعف بودند. آنها هم توسط دولت تزاری و هم توسط مقامات محلی و افراد ممتاز تحت ستم بودند. رهبران ملت به دنبال راه‌هایی برای خروج بودند. در میان کسانی که در اروپا تحصیل کرده و بازگشته بودند، و همچنین کسانی که برای اهداف مختلف به اروپا سفر کرده بودند، نوعی تحسین نسبت به اروپا وجود داشت. آنها می‌خواستند مردمشان مانند مردم کشورهای توسعه‌یافته اروپا زندگی کنند. بنابراین، آنها به دنبال راه‌هایی بودند. برای برخی، الفبا، برای برخی، دین و برای برخی، ارزش‌های ملی مانند زنجیر به نظر می‌رسید و آنها به دنبال راه‌هایی برای خلاص شدن از شر آنها در اسرع وقت بودند. در آن زمان، ژاپن که به یک سنت بسیار محافظه‌کار وفادار مانده بود، دین خود را تغییر نداد و الفبای آن بسیار دشوارتر از الفبای عربی بود، به سرعت در حال توسعه بود. تعداد بسیار کمی از رهبران مردم ترک-مسلمان تحت اسارت روسیه به ژاپن به عنوان نمونه اشاره کردند. همانطور که می‌گویند، اکثر آنها روی خود را به سمت اروپا برگرداندند. وقایع سال ۱۹۱۷ حال و هوای انقلابی در کشور ایجاد کرد. تعداد کسانی که می‌خواستند نه تنها در دولت‌سازی و اداره کشور، بلکه در آموزش و پرورش و زندگی نیز انقلاب کنند، افزایش یافته بود. آنها بدون فکر کردن به اینکه این انقلاب‌ها چه چیزی به مردم می‌دهند و آنها را به کجا هدایت می‌کنند، خواهان تغییر بودند. حتی آینده‌نگرها مشتاق بودند همه چیز را از نو بسازند و هر آنچه را که از گذشته به جا مانده بود، نابود کنند. گروهی از رهبران مسلمان ترک، با تلاش برای بهره‌برداری از فرصتی که پیش آمده بود، شروع به اصلاح یا تغییر کامل الفبای عربی کردند که هزاران سال توسط اجدادشان استفاده می‌شد و نقش وحدت‌بخشی در بین روشنگران مردمشان داشت. از آنجایی که این امر به منافع استراتژیست‌های روسی نیز خدمت می‌کرد، از آنها حمایت شد.

در سال ۱۹۱۳، یکی از ترک‌شناسان روسی، الکساندر سامویلوویچ، تلاش کرد تا یک کنگره ترک‌شناسی برگزار کند. به دلیل کمبود منابع مالی، او نتوانست به خواسته خود برسد. اگرچه بلشویک‌ها رسماً از سیاستی که روسیه تزاری پس از به دست گرفتن قدرت دنبال می‌کرد، انتقاد کردند، اما در عمل برخلاف آنچه می‌گفتند، عمل کردند.

کمیته الفبای ترکی جدید آذربایجان (AYTEK) که در سال ۱۹۲۲ تحت نظر کمیته اجرایی مرکزی جمهوری سوسیالیستی آذربایجان شوروی تأسیس شد، ابتدا به ریاست فرهاد آقازاده و سپس به ریاست رئیس کمیته اجرایی مرکزی آذربایجان، صمدآقا آقامالی اوغلو، اداره می‌شد (Isakhanli, I., 2006:45). صمدآقا آقامالی اوغلو حتی با ولادیمیر لنین (اولیانوف) ملاقات کرد تا در مورد تغییر الفبای عربی بحث کند.

در سال ۱۹۲۲، تغییر الفبای عربی که نقش وحدت‌بخشی در بین مردم مسلمان داشت، دوباره مطرح شد. شرق‌شناسان روسی در جلسه‌ای که در سن پترزبورگ برگزار کردند، این موضوع را به تفصیل مورد بحث قرار دادند. الکساندر سامویلوویچ در سال ۱۹۲۳ سعی کرد منابع مالی برای برگزاری کنگره دیگری پیدا کند.

بلشویک‌ها که سلطنت را سرنگون کرده و از طریق یک قیام مسلحانه قدرت را به دست گرفتند، کشور را به حمام خون تبدیل کردند. جنگ علیه گاردهای سفید، حامیان سلطنت و احزاب سیاسی و سازمان‌های عمومی که نیکلاس دوم را سرنگون کرده بودند، بیش از ۴ سال طول کشید. اقتصاد کشور ویران شده بود و روسیه تزاری به ویرانه‌ای تبدیل شده بود. بلشویک‌ها با سوءاستفاده از وضعیت وخیم اقتصادی، به سرعت برای تفرقه‌افکنی بین مسلمانان و تقویت سیاست جذب خود اقدام کردند. تصادفی نبود که آنها به این سرعت اقدام کردند. در طول جنگ داخلی، صدها هزار نفر از مردم تحت اشغال روسیه کشته، زندانی، تبعید و مجبور به مهاجرت شدند. عسکر علی‌عسگروف کنگرلی، که در سال‌های ۱۹۲۱-۱۹۲۲ به عنوان وابسته نظامی آذربایجان در ترکیه کار می‌کرد، در خاطرات خود با عنوان «تراژدی آذربایجان» در مورد افرادی که در یک سال و نیم پس از اشغال آذربایجان توسط بلشویک‌ها سرکوب شدند، نوشت که بلشویک‌ها ۴۸۰۰۰ نفر را در آذربایجان تیرباران کردند که بیشتر آنها روشنفکر بودند (نظری، ش.، ۱۹۹۵:۱۹۷). جلال قاسموف، محقق ارزشمندی که دوره سرکوب را مطالعه کرده است، می‌نویسد: «در پنج سال اول اشغال آذربایجان توسط بلشویک‌ها، حدود ۶۰ قیام رخ داد و بسیاری از احزاب سیاسی به فعالیت‌های زیرزمینی روی آوردند (Gasimov, J., 1998:74). طبق داده‌های رسمی جمهوری سوسیالیستی شوروی آذربایجان، جمعیت این جمهوری در آن زمان ۱ میلیون و ۹۵۲ هزار نفر بود.

به گفته آکادمیسین مختار کاظم‌اوغلو-ایمانوف: «کنگره به طور کلی شبیه یک صحنه تراژدی شکسپیر است که توسط رژیم سیاسی طراحی و نوشته شده است. یعنی اتفاقاتی که در کنگره رخ داد و ایده‌های مطرح شده، یکی از نکات اصلی مرجع برای وقایع وحشتناک و سرکوب خونینی بود که در سال ۱۹۳۷ رخ داد» (Imanov, M., 1916: 10).

صمدآقا آقامالی اوغلو برای اطلاع از نگرش روشنفکران اقوام ترک ساکن در اتحاد جماهیر شوروی سابق به این موضوع، جلیل محمدقلی زاده، سردبیر مجله «ملا نصرالدین» که در میان مسلمانان روسیه با نام‌های ولی خلوفلو، خالد سعید خوجایف و دیگران شناخته می‌شود را در ۹ سپتامبر ۱۹۲۴ به عنوان یک هیئت فنی به مناطق ترک‌نشین فرستاد (خالد، س.، ۱۹۲۹: ۱۷). این سفر یک ماه به طول انجامید.

در نتیجه کار و مذاکرات طولانی مدت سازمانی، قرار است اولین کنگره ترک‌شناسی در آسیای مرکزی، عمدتاً در ازبکستان، برگزار شود. «شرایط پیش آمده، برگزاری فوری کنگره را ایجاب می‌کرد و بنابراین آذربایجان ابتکار عمل را به دست گرفت» (نریمان اوغلو، ک.، آتاکیشی‌یف، ا.، ۲۰۰۶).

در جلسه‌ای که در ۱۵ سپتامبر ۱۹۲۵ در مسکو برگزار شد، تصمیم به برگزاری کنگره ترک‌شناسی گرفته شد و موضوع اصلی آن تغییر الفبایی بود که هزار سال توسط اقوام مسلمان استفاده می‌شد. ریاست این جلسه را صمدآقا آقامالی اوغلو، رئیس کمیته اجرایی مرکزی آذربایجان، بر عهده داشت. کارهای مقدماتی برای اولین کنگره ترک‌شناسی سراسری به انجمن علمی مطالعات شرقی اتحاد جماهیر شوروی و انجمن مطالعه و ترویج آذربایجان واگذار شده بود. رهبری شوروی در حال انجام تدارکات جدی برای کنگره بود. نگرانی زیادی نیز در بین آنها وجود داشت. آنها می‌ترسیدند که اگر تعداد نمایندگان ترکیه زیاد باشد، با سخنان منطقی و علمی خود بر نمایندگان تأثیر بگذارند و شرکت‌کنندگان را از ایده تغییر الفبای عربی منصرف کنند. برای جلوگیری از این امر، دو ماه قبل از کنگره، آنها یک پرونده جنایی علیه کنسولگری ترکیه در باکو به اتهام جاسوسی تشکیل دادند. اداره سیاسی شوروی ("OGPU" / "ZakCheka") ZSFSR در ۹ دسامبر ۱۹۲۵ چندین نفر را دستگیر کرد، کنسولگری‌های ترکیه در شهرهای باکو، ایروان، باتومی و غیره را تعطیل کرد و بدین ترتیب مسکو دیپلمات‌های ترکیه را تحت فشار قرار داد... (Tahirzadeh, A., 2005: January 29). بنابراین، تعداد نمایندگان ترکیه به حداقل کاهش یافت. ترک‌های غیرمسلمان از سبیری مدت‌ها از الفبای سیریلیک استفاده می‌کردند. رهبری شوروی به خوبی می‌دانست که ترک‌های غیرمسلمان دعوت شده به کنگره ترجیح می‌دهند مشکلات مردم خود را بیان کنند تا اینکه علیه تغییر الفبای عربی صحبت کنند.

کارمندان کمیته مرکزی (KGB) سخت کار کردند، با یکدیگر مشورت کردند، اطلاعاتی در مورد کسانی که قرار بود به کنگره دعوت شوند، نظرات آنها تهیه کردند و آن را در اختیار رهبری قرار دادند. نام افرادی که می‌توانستند برخلاف خواسته‌های رهبری شوروی عمل کنند، از لیست حذف شد. از جمله کسانی که نامشان در لیست خط خورده است عبارتند از: «سامورسکی (داغستان)، قایاز ماکسودوف (تاتارستان)، حبیب زینی (باشکیریا)، محالدین قربان علی‌اف (تاتارستان)، آتناقووف (قازان)، میت هارتمن (آلمان)، سئون گندون (استکهلم - سوئد)، گیزه (آلمان)، سامی روفعت (ترکیه)، پروفیسور تامسن (کپنهاگ)، جولیا نمت (مجارستان)، بورسالی محمد طاهر بیگ (ترکیه)، گ. اشتومه (لایپزیگ)، گ. یاکوب (برلین)، ب. مونکاجی (بوداپست)». آنها به

دلیل مواضعشان علیه الفبای لاتین، یا کسانی که از اصلاح الفبای عربی حمایت می‌کنند، یا مواضع نامشخصشان، از نظر ایدئولوژیکی غیرقابل اعتماد تلقی می‌شوند (ممدلی، ن.، ۲۰۲۵: ۲۴).

آماده‌سازی برای اولین کنگره ترک‌شناسی بدون بررسی نظرات مردم ترکیه در حال انجام است. با تصمیم شورای کمیسرهای خلق اتحاد جماهیر شوروی، یک کمیسیون سازمانی برای برگزاری کنگره ایجاد شد. استراتژیست‌های روسی یک هدف از برگزاری کنگره در باکو داشتند: ناگفته نماند که مرکز، یعنی روس‌ها، مسلمانان را مجبور به تغییر الفبای خود کردند.

سیاستمداران روسی برای جدا کردن اقوام ترک از یکدیگر، ابتدا می‌خواستند الفبای عربی را که بیش از هزار سال با هم از آن استفاده می‌کردند، تغییر دهند. هدف آنها جایگزینی الفبای مسلمانان ساکن روسیه با الفبای سیریلیک مورد استفاده در روسیه بود. با این حال، این کار آسان نبود. اگر چنین پیشنهادی مطرح می‌شد، نامعتبر بود. در جریان آماده‌سازی کنگره، در ۸ فوریه ۱۹۲۶، یکی از برگزارکنندگان اولین کنگره ترک‌شناسی، اهل استونی، که در سال ۱۹۱۷ با ولادیمیر لنین (اولیانوف) در سوئیس همکاری داشت، در سال ۱۹۲۱ به باکو آمد و سمت‌های رهبری مختلفی را بر عهده داشت و دبیر اجرایی اولین کنگره ترک‌شناسی در سال‌های ۱۹۲۶-۱۹۲۵ بود، آرتور زیفلد سیمومیاگین، به رئیس کمیته سازماندهی کنگره، صمادآغا آقامالی اوغلو، نوشت که ۷۳ نفر از نمایندگان کنگره طرفدار حفظ الفبای اصلاح‌شده عربی، ۳۰ نفر از آنها طرفدار تغییر به خط لاتین و ۱۴ نفر از آنها طرفدار تغییر به خط روسی هستند. ۱۴ نفر از آنها مردد بودند. (<https://fact-info.az/26199-birinci-turkoloji->) (gurultay-mexfi-senedlerde.html). انتقاد شدید مهاجران آذربایجانی از کنگره، برگزارکنندگان را به شدت نگران کرد.

(Narimanoglu, K., Atakishiyev, A., 2006: 7)

۲. ترکیب ملی اولین کنگره ترک‌شناسی

در ۲۶ فوریه ۱۹۲۶، اولین کنگره ترک‌شناسی در باکو افتتاح شد. غیرترک‌ها در میان نمایندگان کنگره اقلیت نبودند. اگرچه این جلسه کنگره ترک نامیده می‌شد، اما در واقع نمایندگان تقریباً اکثر مردم ساکن روسیه در آن حضور داشتند. هر یک از آنها می‌توانستند آزادانه و آزادانه در مورد مشکلات مردم خود صحبت کنند. ترکیب ملی شرکت‌کنندگان در کنگره به شرح زیر ثبت شد:

ترک‌های آذربایجان ۱۹، روسیه ۱۸، تاتار قازان ۱۵، ازبکستان ۹، تاتار کریمه ۸، باشقیر ۷، قزاق ۵، ترکمن ۵، ترک عثمانی ۳ (۴)، قاراجای ۳، یاکوت (سخت) ۳، آلمان ۳، قرقیزستان ۲، ترک داغستان ۲، چوواش ۲، گووک ۲، آدیغ بالکار نوقای، میشریایک، خاکاس، اوپروت (آلتایی)، اویغور، استونیایی، مجارستانی، آبخازی، آوار، کلیمی، اوستیایی، اینگوش، چچنی، ارمنی، کردی، اوکراینی، تپتیار، ووتیایک، داغستان (فیضی اهم مصطفی اوغلو)، ترک ایرانی (۴۴۶-۴۴۷) Narimanoglu, K., A.6,40

(Atakishiye

همانطور که از لیست پیداست، از آنجایی که آذربایجانی‌ها در سازماندهی کنگره فعال بودند و کنگره در باکو برگزار شد، از نظر تعداد در رتبه اول قرار دارند و پس از آنها روس‌ها که یک نفر کمتر از آنها هستند و تاتارهای قازان که چهار نفر کمتر از آنها هستند، در رتبه سوم قرار دارند. در صورتجلسه اولین کنگره ترک‌شناسی، نام و نام خانوادگی نمایندگان قفقاز شمالی و داغستان به شرح زیر آمده است: عبدالحمید شارشتویوچ جانبیکوف، معلمی که از موسسه مطالعات محلی قفقاز شمالی و از قوم نوقای اعزام شده بود، عبداللطیف شمخالیف، از قوم آوار که محل کار و نام سازمان اعزام‌کننده‌اش مشخص نشده و از مسکو آمده بود، آدیگی داوود خاطیروویچ تسی و صفری خاتسوتسویچ سیوخوف که از اوکروگ خودمختار آدیگی-چرکس (کراسنودار) اعزام شده بودند، قاراجای عبدالکریم خوبیف (قاراجایی) و نانا حسنوویچ توکوف که از اوکروگ قراچای-چرکس (کیسلفودسک) اعزام شده بودند، بالکار ابراهیم موسایوویچ اوسباشوف که از اوکروگ کاباردا-بالکاریا اعزام شده بود، الکساندر آرسنوویچ تیپیلوف اهل اوستیای اعزام شده از اوکروگ اوستیای جنوبی، الکساندر ایساکوویچ اهل اوستیای کولایف از اوکروگ اوستیای شمالی (ولادیکاوکاز) و از کمیته اجرایی مرکزی منطقه‌ای چچن اعزام شدند. خالد دودایوویچ اوشایف چچنی، اینگوش زائوربک کورازوویچ مالمساتوف از استان اوستیای شمالی (ولادیکاوکاز)، خونین کوسویچ کوسیف از کالمیک، رئیس اداره آموزش عمومی از کمیته اجرایی مرکزی منطقه کالمیک (آستاراخان)، جلال‌الدین کورکماسوف از کمیساریای آموزش خلق داغستان، سیمون پتروسوویچ باساریا از انجمن علمی آبخازیا (سوخومی)، عمر چاشویچ علی‌اف از کمیته اجرایی مرکزی روستوف (نریمان‌اوغلو، ک.، آتاکیشی‌یف، ا.، ۲۰۰۶: ۴۴۶-۴۴۱) ترکیب ملی شرکت‌کنندگان در اولین کنگره تورکولوژی متفاوت بود، همانطور که مکان‌هایی که از آنجا آمده بودند و زبان‌ها و گویش‌هایی که به آنها صحبت می‌کردند نیز متفاوت بود. جهانگیر نقیف، یک ترک آذربایجانی از روستوف، رضاقلو نجفوف از تغلیس، عبدالله تقی‌زاده از موسسه شرق‌شناسی لنینگراد، علی بیگ حسین‌زاده از استانبول، مجید عثمانوف تاتار قازان از سمرقند، شامیل عثمانوف و ابراهیم یامانکولوف از مسکو، قانی اوتامیشیف از روستوف و آوار عبداللطیف شمخالوف از مسکو اعزام شدند (نریمان‌اوغلو، ک.، آتاکیشی‌یف، آ.، ۲۰۰۶: ۴۴۶-۴۴۱). از میان نمایندگان کنگره، ۱۱۳ نفر رسماً دعوت شده بودند و ۱۸ نفر شخصاً دعوت شده بودند. وقتی صحبت از دعوت‌های شخصی شد، نتوانستیم مشخص کنیم که دقیقاً چه کسی، توسط چه افراد یا سازمان‌هایی دعوت شده‌اند. بعداً، مقامات کاگ ب بیشتر به دعوت‌شدگان شخصی، چه کسی آنها را دعوت کرده بود و حتی چه کسی اسناد را به کسانی که به عنوان شنونده در سالن جلسه حضور داشتند، داده بود تا وارد شوند، علاقه‌مند شدند. (قهرمانلی، ن.، ۲۰۱۰)

با وجود اینکه تعداد قابل توجهی از مقامات عالی رتبه دولتی در میان نمایندگان کنگره حضور داشتند، کاگ ب ماموران خود را با نام‌های مختلف به آنجا فرستاد. کنگره ظاهراً علنی و شفاف برگزار شد. ماموران مطبوعاتی آزادانه وارد سالن شدند، با مهمانان مصاحبه کردند، از آنها عکس گرفتند و آنها را در روزنامه‌ها و مجلات منتشر کردند. خلاصه اینکه، بودجه کافی برای تبلیغات

کنگره اختصاص داده شد. سالنی که قرار بود کنگره در آن برگزار شود، گنجایش ۴۰۰ نفر را داشت. سالنی که همیشه پر بود، گاهی جایی برای نشستن نداشت، بنابراین حضار مجبور بودند بایستند و گوش دهند.

اما برخی از شرکت‌کنندگان ترک‌تبار کنگره از اینکه پان‌ترکیست نامیده شوند، می‌ترسیدند. آنها این ترس را آشکارا از تریبون ابراز می‌کردند. قالیچان ابراهیموف، رئیس مرکز دانشگاهی تاتارستان، می‌گوید: «من می‌ترسم که پان‌ترکیست نامیده شوم، خطر بزرگی در این امر وجود دارد» (بابایف، الف، ۲۰۱۶: ۱۱۱). این نشان می‌دهد که اکثر شرکت‌کنندگان کنگره سرکوب‌های پیش رو را احساس می‌کردند. با وجود این، آنها آشکارا در مورد برخی مسائل به ملی‌گرایان ریاکار روس پاسخ دادند. شریف، محقق تاتار، گفت: «... پروفیسور ژیرکوف و پروفیسور یاکوف از پذیرش خط لاتین حمایت می‌کنند، در حالی که پروفیسور ژیرکوف بارها سعی کرد خود را «صادق» جلوه دهد. ... کافی است به مقالات آن رفقا در «شرق جدید» یا در مجموعه «در مبارزه برای الفبای ترکی جدید» مراجعه کنیم. در آنجا می‌خوانیم: «الفبای روسی مزایایی دارد که الفبای لاتین ندارد». اجازه دهید به صداقت پروفیسور ژیرکوف باور نکنم. در اینجا چهره واقعی پروفیسور ژیرکوف، پروفیسور یاکوف و دیگران که این سمت را دارند آشکار می‌شود (شریف، گ، ۲۰۰۶: ۲۷۵). با این حال، در پشت صحنه، وضعیت کاملاً متفاوت بود. اداره مخفی کمیته مرکزی حزب کمونیست (بلشویک) آذربایجان دستور داده بود که اطلاعات کاملاً مخفی نگه داشته شود. دستور داده شد که برخی از اسناد پس از خواندن سوزانده شوند (ممدلی، ن، ۲۰۲۵: ۱۰). اولین تورکولوژی با وجود این واقعیت که ۱۰۰ سال گذشته است از زمان کنگره گذشته است، ده‌ها سمپوزیوم و کنفرانس برگزار شده، مقالات، کتاب‌ها نوشته شده و برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی در مورد کنگره تهیه شده است، برخی از اسناد هنوز مفقود هستند. در میان اسنادی که تاکنون به دست نیامده‌اند، ۸ مورد از ۵۹ سخنرانی ایراد شده به زبان ترکی و گویش‌های مختلف در کنگره، ابتدا به زبان ترکی و سپس به روسی ترجمه شده‌اند. ۵۱ متن خوانده شده به زبان ترکی به دبیرخانه ارسال شد تا بتوانند همانطور که در نسخه اصلی (ترجمه به روسی و فرانسوی) بودند، در پروتکل گنجانده شوند (بابایف، آ، ۲۰۱۶: ۴۵).

متأسفانه، محققان نمی‌دانند این مطالب کجا هستند. هیچ رونوشت یا حتی متن مختصری از جلسات ۵۳ عضو "بلوک کمونیست" که در طول کنگره فعالیت داشتند، وجود ندارد. آیا آنها به دستور کمیته مرکزی حزب کمونیست آذربایجان، کاگب، خوانده و سوزانده شده‌اند یا در پوشه‌ای در گاو صندوق‌های مخفی نگهداری می‌شوند؟ پاسخ این سوال یافت نشد.

علاوه بر رونوشت رسمی اولین کنگره ترک‌شناسی، موارد دیگری نیز وجود دارد یادداشت‌های جالبی از پروفیسور علی بیگ حسین‌زاده، که اهل استانبول و از نظر ملیت ترک آذربایجانی بود، در این کتاب آمده است. او می‌نویسد: «ما در ۱۶ فوریه ۱۹۲۶ استانبول را ترک کردیم. ما با فواد کوپرولو، مدیر موزه قوم‌نگاری مساروش، پروفیسور بارتولد از لنینگراد و پروفیسور منزل از

استراسبورگ همراه بودیم. در روز جمعه، ۲۶ فوریه ۱۹۲۶، صمد آقامالیف کنگره را افتتاح کرد. چند سخنرانی ایراد شد. «بعد از مجمع، با علی حیدر قارایف ملاقات کردم» (حسین‌زاده، الف، ۱۹۶۹).

۳. روند و تبلیغات کنگره

با وجود تبلیغات و کارهای سازمانی که از قبل انجام شده بود، کنگره بسیار پرتنش بود. علاوه بر کاستی‌های موجود در پروژه تهیه شده توسط کمیته مرکزی الفبای جدید ترکی اتحادیه سراسری (UMYTEK) در مورد گذار به الفبای جدید، پروژه‌های مختلفی برای بحث ارائه شد و ایده‌های مختلفی مطرح شد. ایده‌های کسانی که خواهان تغییر در الفبای عربی بودند، که قرن‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت و نقش وحدت‌بخشی در نگارش اقوام ترک داشت، مؤثرتر به نظر می‌رسید. با مشاهده متشنج شدن اوضاع، رئیس UMYTEK، صمدآغا آقامالی‌اوغلو، و رهبران حزب-شوروی، شروع به استفاده از ابزارهای مختلف برای سازماندهی جلسات غیررسمی با شرکت‌کنندگان کنگره، تأثیرگذاری بر آنها و منصرف کردن آنها از ایده‌هایشان کردند. نمایندگانی از قزاقستان، احمد بایتورسونوف و گالیمجان شریف با سخنانی سخت در برابر ایده‌های صمدآغا آقامالی‌اوغلو مخالفت کردند. سال‌ها فعالیت‌ها و سخنرانی‌های این گروه‌ها به طور مناسب در مطبوعات پوشش داده نمی‌شد و پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، توجه به این موضوع افزایش یافت.

قالیمجان شریف در سخنرانی خود گفت که ژاپنی‌ها نود میلیون پوند برای اصلاح الفبا هزینه کرده‌اند. آنها با دیدن اینکه این کار شکست خواهد خورد، عقب‌نشینی کردند. با وجود هزینه‌های هنگفت، ژاپنی‌ها در سال ۱۹۱۴ رسماً از گذار به خط لاتین صرف نظر کردند. وقتی قالیمجان شریف دید که اکثر شرکت‌کنندگان کنگره طرفدار تغییر الفبای عربی هستند، سعی کرد از نظر سیاسی بر صمدآغا آقامالی‌اوغلو تأثیر بگذارد و گفت که شما منافع دهقانان را در مسئله الفبای لاتین در نظر نگرفته‌اید. اگر نود درصد جامعه ترکیه را دهقانان تشکیل می‌دهند، قطعاً باید منافع آنها در نظر گرفته شود.

از سوی دیگر، احمد بایتورسونوف از فساد بیش از حد کلمات عربی و فارسی در زبان ادبی به دلیل تأثیر ادبیات نوشتاری در ترک‌های آذربایجانی و آناتولی ناراضی است و خاطرنشان می‌کند که درست است که ما قزاق‌ها و قرقیزها اهمیت زیادی به زبان ادبی نداده‌ایم، زبان نوشتاری ما دیرتر از شما شکل گرفته است، اما زبان ادبی شما تفاوت قابل توجهی با زبان گفتاری مردم دارد. اگر با یک آذربایجانی معمولی به زبانی که می‌نویسید صحبت کنید، او شما را نخواهد فهمید. این بدان معناست که شما تا حد زیادی از زبان ترکی فاصله گرفته‌اید (ایمانوف، م، ۲۰۱۶: ۱۲). صمدآغا آقامالی‌اوغلو از همسفر سابق خود، خالد سعید خواجه‌یف، که با هم در میان اقوام ترک کار می‌کردند، می‌خواهد تا با ازبک‌ها و کسانی که از ترکیه آمده بودند، گفتگوهای شخصی داشته باشد و نظر خود را در مورد پیشنهاد کنار گذاشتن ایده اصلاح الفبای عربی و روی آوردن به الفبای جدید لاتین بیان کند. در آن روزها، قمر سلام‌زاده، خویشاوند نزدیک خالد سعید، به یاد می‌آورد: «هیئتی از ترکیه نیز به کنگره ترک‌شناسی آمد. در کنار

محمد فواد کوپرولوزاده ترک، نویسنده و روزنامه‌نگار مشهور حسین‌زاده علی‌بی، که اصالتاً اهل آذربایجان بود، نیز در این هیئت حضور داشت. خالد حاجی‌اف بیگ، از اعضای کمیته الفبای جدید ازیک بود... خالد افندی مهمانانی از ترکیه را به خانه خود دعوت کرد... در میان مهمانان، حسین‌زاده علی‌بی، فواد کوپرولوزاده، میرزا جلیل محمدقلی زاده، رضاقلی نجف‌زاده، حسین جاوید و همسایه خالد افندی، دکتر اورخان‌یللی، که در ترکیه تحصیل می‌کرد، حضور داشتند. (سلام‌زاده، ق، ۱۹۹۰: ۱۵).

در خارج از سالن کنگره، در مهمانی‌هایی که در خانه‌ها، هتل‌ها و در طول تورهای شهری ترتیب داده می‌شد، مکالمات شخصی تأثیر خود را بر این موضوع می‌گذاشت. کنگره تصمیمی در مورد اهمیت تغییر به الفبای لاتین اتخاذ کرد. ۱۷ جلسه کنگره برگزار شد. در این جلسات، ۳۸ گزارش در مورد زبان، تاریخ، قوم‌شناسی، قوم‌نگاری، ادبیات و فرهنگ اقوام ترک ارائه شد. در اولین کنگره ترک‌شناسی که در ۶ مارس ۱۹۲۶ به پایان رسید، تصمیم گرفته شد که دومین کنگره در شهر سمرقند برگزار شود (Narimanoglu, K., Atakishiyev, A., 2006:441-446).

تعداد کافی مقاله و کتاب در مطبوعات شوروی و خارجی در مورد آماده‌سازی برای اولین کنگره ترک‌شناسی که در باکو برگزار شد، روند کنگره و نتایج آن منتشر شده است. اکثریت قریب به اتفاق آنها ماهیتی ستایش‌آمیز دارند و نشان می‌دهند که جایگزینی الفبای عربی با الفبای خط لاتین، انگیزه‌ای قوی برای توسعه فرهنگی اقوام ایجاد خواهد کرد. با این حال، چهره‌های سیاسی آذربایجانی در تبعید، اولین کنگره ترک‌شناسی که در باکو برگزار شد را با هیچ ابهامی ندیدند. آنها سعی کردند سیاست ریاکارانه شوروی را افشا کنند، به کاستی‌ها اشاره کردند و در مورد خطراتی که نه تنها مردم ترکیه، بلکه مردم تحت بردگی روسیه را نیز در انتظار داشت، نوشتند. «همچنین لازم است به ارزیابی منفی مهاجران سیاسی آذربایجانی، به رهبری م. رسولزاده، از کنگره توجه شود. دیدگاه‌های م. رسولزاده و میرزا بالا محمدزاده، که عمیقاً «ترکیسم بلشویکی» و «ناسیونالیسم کمونیستی» را بررسی کردند، در مورد کنگره از نظر سیاسی بسیار مهم است. تصادفی نیست که مساواتیست‌های مهاجر در ترکیه، به رهبری م. ا. رسولزاده، که مسکو آنها را هدف قرار داده و به عنوان دشمن پذیرفته بود، حتی قبل از کنگره توسط سازمانی که کنگره را آماده کرده بود، مورد انتقاد قرار گرفتند.» (نریمان اوغلو، ک، آتاکیشییف، ا، ۲۰۰۶: ۷). پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و باز شدن برخی از بایگانی‌های مخفی، شاهد بودیم که آنها چقدر دوراندیش بودند.

۴. جنبه‌های پنهان کنگره

در میان نمایندگان اولین کنگره ترک‌شناسی، تنها یک ارمنی وجود داشت. پروفیسور راجیا (هراچیا - در منابع به صورت راجیا نوشته می‌شود، زیرا در زبان روسی صدای «ه» وجود ندارد) آجاریان، که اهل ایروان بود، گزارش جالبی بر اساس مبانی علمی ارائه داد. با این حال، در مکاتبات محرمانه مربوط به کنگره، نه تنها نام مقامات ارمنی ساکن باکو، بلکه نام مقامات ساکن روستوف، تفلیس و سایر مناطق نیز ذکر شده است. آنها در حالت ترس مکاتبه می‌کردند، تنش عصبی ایجاد می‌کردند و سعی می‌کردند از

برگزاری کنگره و تجمع روشنفکران ترک در یک مکان جلوگیری کنند. دلیل نگرانی آنها توسط محیی‌الدین بیرگن در کتاب خود با عنوان «دهه اتحاد و پیشرفت. آذربایجان در سال‌های ۱۹۲۳-۱۹۲۲» به شرح زیر است: «زبان ارتباطات بین‌المللی در قفقاز ترکی است. ارمنی‌ها نیز به زیبایی ترکی صحبت می‌کنند. آنها حتی می‌توانند به لهجه آذری صحبت کنند، به گونه‌ای که تفاوت چندانی با خود آذری‌ها ندارد. به دلایلی، ارمنی‌های ترکیه به هیچ وجه نمی‌توانند از عهده این کار برآیند» (بیرگن، م، ۲۰۱۵: ۲۰۰). در قفقاز، آنها دوباره به روش‌های دوران تزاری متوسل شدند تا ترک‌ها و گرجی‌ها را تحت حاکمیت رژیم جدید نگه دارند. وظیفه کنترل جنبش‌های سیاسی و ملی سایر اقوام به ارمنی‌ها سپرده شد که از نظر عددی کوچک و ضعیف بودند، اما به عنوان ملی‌گرایان سرسخت شناخته می‌شدند (بیرگن، م، ۲۰۱۵: ۲۲۳). اکثر کارمندان اداره چهارم کمیته مرکزی آذربایجان که به حوزه ایدئولوژیک می‌پرداخت، ارمنی بودند. در کنار آنها، ارمنی‌هایی که در دستگاه‌های اداری مختلف کار می‌کردند نیز پیشرفت آماده‌سازی برای کنگره ترک‌شناسی را دنبال می‌کردند و با ارمنی‌هایی که در نقاط مختلف اتحاد جماهیر شوروی کار می‌کردند، برای ارائه کمک مکاتبه می‌کردند.

لئون میرزویان، دبیر اول کمیته مرکزی حزب کمونیست آذربایجان، که یک ارمنی تبار بود، از آناستازیا میکویان، دبیر اول کمیته حزب منطقه‌ای روستوف، خواست تا سعی کند به عنوان نماینده در کنگره شرکت کند و از قبل ملاقات و مشورت کند (بابایف، آ، ۲۰۱۶: ۱۷۸). این سوال مطرح می‌شود که چرا لئون میرزویان، که رهبری حزب کمونیست آذربایجان را بر عهده داشت، به آناستازیا میکویان، دبیر اول کمیته حزب منطقه‌ای روستوف، که هیچ اختیاری برای دخالت در این موضوع نداشت، نامه نوشت و نه به دبیران حزب کمونیست (بلشویک). عجیب اینکه، آناستاس میکویان همچنین به او توصیه کرد که به سرگو اوردژونیکیدزه، دبیر اول حزب کمونیست ماورای قفقاز، که در آن زمان نفوذ زیادی در دولت داشت و به عنوان یک انقلابی سرسخت شناخته می‌شد، روی نیورد و به آمایاک نازارتیان، که به عنوان دبیر در آنجا کار می‌کرد و ملیت ارمنی داشت، روی آورد. هنگامی که کنگره برگزار شد، اداره سیاسی شوروی (که بعدها این سازمان در سراسر جهان با نام کا گ ب شناخته شد) یکی از فعال‌ترین سازمان‌ها بود. دبیر کمیته مرکزی حزب کمونیست آذربایجان، روح‌الله آخوندوف، که از شور و شوق بیش از حد آنها خسته شده بود، در نوامبر ۱۹۲۵ به مسکو، به کمیته مرکزی حزب کمونیست، نوشت: «کنگره ترک‌شناسی رویدادی با اهمیت بسیار برای آذربایجان، همراه با کل اتحاد جماهیر شوروی، است. پیشنهاد می‌کنم به کمیسیون فوق‌العاده دستور دهید که در جایی که لازم نیست، بینی خود را فرو نکند و برای کمیته مرکزی موعظه نکند (بابایف، الف، ۲۰۱۶: ۲۰).

متأسفانه، محققان هنوز نتوانسته‌اند با مکاتبات این سازمان و همچنین متون مکاتبات مخفی و رمزگذاری شده ارسال شده به جوزف استالین آشنا شوند. ممکن است این سؤال پیش بیاید که اگر اسناد در دسترس نباشند، چگونه می‌توانیم از فعالیت کا گ ب مطلع شویم؟ برای این منظور، بررسی مواد تحقیقاتی کا گ ب در مورد علی یوسف‌زاده، که در ۸ مارس ۱۹۲۶ دستگیر شد،

احمد حاجینسکی، که در ۱۱ مارس دستگیر شد، و داداش حسن‌اف، که در ۱۱ مارس دستگیر شد، اطلاعات اولیه را ارائه می‌دهد. در عین حال، پاسخ‌ها همچنین، پرسش‌هایی که توسط ترک‌شناسان، دولتمردان و سیاستمدارانی که در سال‌های ۱۹۳۶ تا ۱۹۳۹ توسط کاگ ب دستگیر و بازجویی شده بودند، به بازرسان کاگ ب داده شده بود، ارزشمند است. تقریباً ۱۰ سال پس از اولین کنگره ترک‌شناسی، از ترک‌شناسان و دولتمردانی که دستگیر شده بودند، پرسش‌های زیادی در مورد کنگره پرسیده شد.

با این حال، از آنجایی که برخی از این افراد نماینده کنگره نبودند، نامشان در صورتجلسه کنگره ثبت نشده است. تحقیقات نشان می‌دهد که اگرچه آنها در فهرست نمایندگان و مدعوین نبودند، اما در سالن جلسه حضور داشتند، به صحبت‌ها گوش می‌دادند و می‌توانستند با نمایندگان صحبت کنند.

از اسناد می‌توان نتیجه گرفت که اگر صمداغا آقامالیوگلو، که رهبری کنگره را بر عهده داشت، در سال ۱۹۳۰ بر اثر بیماری، فرهاد آقازاده در سال ۱۹۳۱، جلیل محمدقلی‌زاده در سال ۱۹۳۲، عبدالرحیم بیگ حق‌وردیف در سال ۱۹۳۳ و جعفر جبارلی در سال ۱۹۳۴ فوت نکرده بودند، در سال‌های ۱۹۳۶-۱۹۳۹ مورد بازجویی و تیرباران یا زندان قرار می‌گرفتند. می‌توان افراد دیگری را نیز به این لیست اضافه کرد.

اگرچه مکاتبات قبل و بعد از کنگره در دسترس نیست، اما متون تحقیقاتی انجام شده توسط افسران کاگ ب اطلاعات زیادی را در اختیار ما قرار می‌دهد. تحقیقاتی که در سال ۱۹۲۶ آغاز شد، در سال ۱۹۳۷ ادامه یافت. فکر می‌کنم ذکر یک مثال در این مورد کافی باشد. نام علی یوسف‌زاده، سلمان ممتاز، اسماعیل حکمت، جعفر جبارلی و دیگران در صورتجلسه اولین کنگره ترک‌شناسی یافت نمی‌شود. با این حال، از اسناد دیگر مشخص است که آنها نه تنها در جلسات کنگره شرکت می‌کردند، بلکه به طور فعال در کار کنگره نیز مشارکت داشتند و با مهمانان دعوت شده ارتباط نزدیکی داشتند (Gasimov, J., 2019).

علی یوسف‌زاده، دبیر اولین کنگره ترک‌شناسی، ۸ زبان می‌دانست و در مدرسه عالی علوم سیاسی پاریس تحصیل کرده بود (نام این مدرسه در برخی اسناد به صورت آکادمی نوشته شده است - A.Sh.). برگزارکنندگان کنگره به چنین کادری بسیار نیاز داشتند. آقاعلی جلال اوغلو یوسف‌زاده، متولد ۱ ژانویه ۱۹۰۰ در شوشا، در جوانی با اشعار ملی‌گرایانه و شورشی و فعالیت‌های عمومی خود توجه‌ها را به خود جلب کرد. جمهوری آذربایجان او را در ۱۴ ژانویه ۱۹۲۰ برای تحصیل در مدرسه عالی علوم سیاسی به پاریس فرستاد. پس از فارغ‌التحصیلی از دانشگاه، در ژوئیه ۱۹۲۳ به باکو بازگشت و در روزنامه «کمونیست» مشغول به کار شد. اداره سیاسی دولت او را از ۶ فوریه تا ۲۰ مه ۱۹۲۴ دستگیر کرد، تحقیقاتی انجام داد و پس از اخذ تعهد از زندان آزاد کرد (قهرمانلی، ن، ۲۰۱۰).

علی یوسف یکی از ۲۱ بنیانگذار انجمن ادبیات آذربایجان بود که در فوریه ۱۹۲۵ در باکو تأسیس شد. او در انجمن مطالعه و نشر آذربایجان و کمیته اصطلاحات آذربایجان کار می‌کرد. پدرش میرزا جلال، دبیر اولین کنگره ترک‌شناسی که در سال ۱۹۲۶ در باکو برگزار شد، مترجم بود. (رستمی، ا.، ۲۰۱۵: ۶، ۱ اکتبر).

دو روز پس از پایان کنگره، یعنی در ۸ مارس ۱۹۲۶، واسین، کارمند آذربایجانی کا گ ب، دستور زیر را تهیه کرد: «من، کمیسر بخش سیاسی مخفی کمیته مرکزی آذربایجان (Cherezvichaynyi Komisiya) به روسی، کمیسیون فوق‌العاده به ترکی آذربایجانی)، مطابق با تصمیم دریافت شده از کمیته مرکزی ماوراء قفقاز، تصمیم گرفتم: ... شهروندان احمد حاجینسکی، علی یوسف‌زاده، داداش حسن‌اف پس از بازرسی اولیه خانه‌هایشان دستگیر و به دارالتأدیب کمیته مرکزی آذربایجان فرستاده شوند» (Gahramanli, N., 2010:145). از حکم چنین برداشت می‌شود که نه کسانی که در آن زمان در آذربایجان سمت‌های رهبری داشتند و نه روسای بخش سیاسی دولت، که بعداً با نام کا گ ب شناخته شد، نمی‌توانستند این دستگیری را لغو کرده و تصمیم را تغییر دهند. داداش حسن‌اف، که در میان دستگیرشدگان ذکر شده بود، عضو فعال حزب مساوات بود که پس از اشغال آذربایجان توسط بلشویک‌ها به فعالیت مخفی روی آورد. این میهن‌پرست وفادار، با اجرای تصمیم کمیته مرکزی حزب مساوات در سال ۱۹۲۲، عزیمت محمدمین رسول‌زاده را از مسکو به لنینگراد (که تا سال ۱۹۲۴ پتروگراد نامیده می‌شد) و از آنجا به فنلاند با قایق ترتیب داد. به همین دلیل، دوستان مهاجرش او را «ناجی محمدمین رسول‌زاده» نامیدند.

احمد بیگ حاجینسکی، پسر عیسی بیگ حاجینسکی، یکی از بنیانگذاران «انجمن خیریه مسلمانان» که در سال ۱۹۰۵ در باکو تأسیس شد، به همراه داداش حسن‌اف، یکی از بنیانگذاران و مدیران سازمان نظامی بود که توسط حزب مخفی مساوات در سال ۱۹۲۳ تأسیس شد. پس از دستگیری اعضای سازمان مخفی حزب مساوات، احمد بیگ حاجینسکی به عنوان دبیر دومین حزب مساوات که دوباره تأسیس شده بود، انتخاب شد. در ۱۱ مارس ۱۹۲۶، او نیز توسط کا گ ب دستگیر شد.

از مدارک تحقیقات مشخص است که سه نفر ذکر شده در بالا در ۱۱ مارس به دارالتأدیب کمیته مرکزی آذربایجان آورده شده‌اند. همچنین یک پوشه از اسناد به عنوان مدرک مادی از خانه علی یوسف‌زاده گرفته شد. بازپرس از علی یوسف‌زاده سوالات زیر را پرسید:

۱. چه زمانی، به چند نفر و بر چه اساسی اسنادی را برای ورود به سالنی که کنگره ترک‌شناسی در آن برگزار می‌شد، صادر کردید؟

۲. آیا شما به احمد حاجینسکی و داداش حسن‌اف بلیط برای شرکت در کنگره دادید؟

۳. لیست دانشمندان دعوت‌شده از خارج از کشور را از کجا آوردید؟ (قهرمانلی، ن.، ۲۰۱۰: ۱۴۷).

این سوالات، موضوعی را که سرویس‌های ویژه به آن حساس هستند، روشن می‌کند. علی یوسف‌زاده تنها کسی نبود که پس از کنگره دستگیر و مورد بازجویی قرار گرفت. اسماعیل حکمت، که از ترکیه برای تدریس در دانشگاه‌های آذربایجان دعوت شده بود، و دیگران نیز توسط کاگ ب مورد بازجویی قرار گرفتند.

ما تاکنون توانسته‌ایم با برخی از اسناد موجود در بایگانی‌های آذربایجانی ساکنان آذربایجان آشنا شویم. ما مدارک تحقیقاتی همه شرکت‌کنندگان کنگره که در مناطق دیگر اتحاد جماهیر شوروی زندگی می‌کردند را بررسی نکرده‌ایم. آنچه می‌دانیم این است که گروهی از آنها اندکی پس از کنگره مورد بازجویی، دستگیری و به زندانی در جزیره سولووکی در منطقه آرخانگلسک فرستاده شدند. از جمله آنها می‌توان به علی یوسف‌زاده، احمد حاجینسکی، داداش حسن‌اف (آغاوغلو، ای.بی، ۲۰۰۴)، احمد بایتورسونوف قزاق (شمیل، ای، ۲۰۱۳)، ساخا (یاقوت) آنپودیست سوفرونوف (شمیل، ای، ۲۰۱۳) و دیگران اشاره کرد.

اسماعیل حکمت، شهروند ترکیه، تبعید شد، بکیر چوبان‌زاده مجبور به انتشار نامه‌ای اعتراف‌آمیز شد و اعلام کرد که از «حزب ملی» خارج شده است، و فرشته فرهنگ و مدنیت آسان صبری آیوازوف، مجبور به پذیرش همکاری با کاگ ب شد.

روشنفکران و دولتمردان ترکیه نه تنها از ترس دولت، مخفیانه در مورد سیاست آسیلا صحبت می‌کردند، بلکه نظرات خود را آشکارا از تریبون‌های رسمی بیان می‌کردند. وقتی به میرزا داوود حسین‌اف، اولین رئیس حزب کمونیست آذربایجان، اجازه داده شد تا از طرف دولت ماوراء قفقاز در کنگره سخنرانی تبریکی ایراد کند، گفت: «پنهان نیست که تزاریسیم ظالم نه تنها کارگران و دهقانان روسیه، بلکه سایر خلق‌ها را نیز سرکوب می‌کرد. این سرکوب به ویژه علیه کسانی که خارجی (اینورودت) نامیده می‌شدند، شدید بود. این سیاست شامل این واقعیت بود که دولت تزاری می‌خواست همه خارجی‌ها را، صرف نظر از کوچک یا بزرگ بودنشان، نابود کند و آنها را روسی کند» (Khurramgizi, A., 2016:16).

نتیجه‌گیری

نه تنها علی یوسف و همراهانش بودند که پس از اولین کنگره ترک‌شناسی که در باکو برگزار شد، دستگیر شدند. در سال‌های ۱۹۲۷-۱۹۲۹، کاگ ب نیز برخی از شرکت‌کنندگان کنگره را برای مدت معینی تحت نظر، تحقیق و بازداشت کرد و سپس آنها را آزاد کرد. در سال ۱۹۳۶، دستگیری‌ها گسترده شد. از بکیر چوبان‌زاده، خالد سعید خوجایف، سلمان ممتاز، عبدالله شریف‌اف، عبدالله تقی‌زاده و دیگران در مورد اولین کنگره ترک‌شناسی که در باکو برگزار شد، سوالاتی پرسیده شد. سوالات پرسیده شده و این واقعیت که اکثر شرکت‌کنندگان در کنگره قربانی سرکوب بودند، نظرات مهاجران سیاسی را تأیید کرد. روسیه شوروی سیاست جذب روسیه تزاری را ادامه داد. روسیه شوروی مبتنی بر ایدئولوژی بین‌الملل‌گرایی بود. پس از مسیحی کردن مردم، آنها نمی‌خواستند آنها را روسی کنند. آنها با جدا کردن مردم از یکدیگر، بر اساس دین، زبان و فرهنگشان، سیاست روسی‌سازی

را دنبال کردند. بنابراین، اگرچه گذار به الفبای لاتین انجام شد، اما مانع از ایجاد الفبای واحد، وحدت اصطلاحات و زبان مشترک ارتباطی توسط مردم ترک شدند.

تفاوت‌ها در الفبای تازه ایجاد شده خط لاتین به قدری زیاد بود که اقوام ترک نمی‌توانستند نوشته‌های یکدیگر را بخوانند و بفهمند. گویی این کافی نبود، در سال ۱۹۳۹، این اقوام به اجبار به خط سیریلیک منتقل شدند.

لازم است فعالیتهای اجتماعی و سیاسی شرکت‌کنندگان کنگره ترک‌شناسی که در باکو برگزار شد، بررسی شود و علاوه بر آنچه در مطبوعات نوشتند، آنچه را که برای سرویس‌های ویژه نوشته‌اند نیز بررسی شود. پس از مطالعه حقایق، می‌توان سیاست جذب اتحاد جماهیر شوروی و تمایل آن به تفرقه انداختن بین اقوام ترک را به طور کامل روشن کرد.

Qaynaqlar

1. Ağaoğlu, B.E. (2004). Solovkidə gördüklərim (Tərtib edən Şamil, Ə.). Bakı: Günəş nəşriyyatı, <https://ali-shamil.tr.gg/Solovkid%26%23601%3B-g.oe.rd.ue.kl%26%23601%3Brim.htm>
2. Babayev, A. (2016). Birinci Türkoloji qurultay və Azərbaycanda Türkologiya, Bakı: Elm.
3. Birgen, M. (2015). İttihad və Tərəqqidə on il. Azərbaycan 1922 - 1923-cü illərdə. Azərbaycan dilinə çevirən, müqəddimə və şərhlər yazan Vilayət Quliyevdir. Bakı: Qanun.
4. Birinci Türkoloji qurultayın görünən və görünməyən tərəfləri. (2016). Tərtib edənlər Aynur Qəzənfərqızı, Əli Şamil. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Bünyadov, Z. (1993). Qırmızı terror, Bakı: Azərnəşr.
6. Hüseynov, M.D. (2006). 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. (2006). Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: Nərimanoğlu, K. V., Atakişiyev, Ə. Bakı: Çinar-Çap.
7. Hüseynzadə, A. (1969). Türkçülüğün ve Türk sosyalizminin babası Ali Turan. Yeni İnsan. Aralık, sayı: 84, ss. 6-28.
8. İmanov, M. (2016). Birinci Türkoloji qurultayın görünməyən tərəfləri. Birinci türkoloji qurultayın görünən və görünməyən tərəfləri. Elmi sessiyanın materialları. Bakı, 10 iyun. Tərtib edənlər Aynur Qəzənfərqızı, Əli Şamil. Bakı: Elm və Təhsil.
9. İsanlı, İ. (2011). Fərhad Ağazadə və latın əlifbasına keçid. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı.
10. Qasımov, C. (1998). Repressiyadan deportasiyaya doğru. Bakı: Mütərcim.

11. Qasimov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı: Elm və Təhsil.
12. Qəhrəmanlı, N. (2010). Vətən və istiqlal aşiqi Əli Yusif. Bakı: Avropa.
13. Mirzahmetov, M. (1998). Turkistanda Tugan Oydar. Almatı: Çinar.
14. Nəzərli, Ş. (1995). Cümhuriyyət generalları. Bakı: Hərb.
15. Özdemir, E. (2007). 20. Yüzyilin baslarında Kazakistan'da fikir hareketleri. Doktora tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal İlimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
16. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. (2006). Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: Nərimanoğlu, K.V., Atakişiyev, Ə.). Bakı: Çinar-Çap.
<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=11162&pno>.
17. Pirmanov, A., Kareyeva, A. (1997). Kazak inteliqetsiyası. Almatı: Çinar.
18. Rüstəmli A. (2015). Milli mətbuatda Mirzə Cəlal Yusifzadənin rolu və "Həqiqəti-əfkar" qəzetinin yeri, "525-ci qəzet", 1 oktyabr, səh.6.
<https://www.anl.az/down/meqale/525/2015/oktyabr/456629.htm>.
19. Salamzadə, Q. (1990). Kiçik pəncərədən görünən dünya. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
20. Şamil, A. (2013). "Birleşik Türk-Tatar devleti yaratmak uğrunda şehit olan Bekir Çobanzade". Emel deggisi, Ocak-Aralık, sayı 242-245, s.15-34.
21. Şamil, Ə. (2013b). Türkçülüğün qurbanları. (Qazaxıstan). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, <https://ali-shamil.tr.gg/T.ue.rk%E7.ue.l.ue.y.ue.n-qurbanlar%26%23305%3B----k1-Qazax%26%23305%3Bstan-k2--elektron-variant.htm>
22. Xəlidi, S. (1929). Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım (Bakı-Qırım-Türkistan, Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan). Bakı: Umum Şuralar İttifaqı Mərkəzi Yeni Əlifba Qomitəsi Nəşriyyatında.
23. Tahirzadə, Ə. (2005). Türkoloji Qurultaya "ÇK" "hədiyyə"si, "525-ci qəzet", 29 yanvar, say118; 1 fevral, sayı 9.